

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

RÜFANƏ SƏDİ qızı İSGƏNDƏROVA

DİL - ÖZÜNÜDƏRK QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN
YERİ: AZƏRBAYCAN İŞGÜZAR MÜHİTİNDƏ MÖVCUD DİL
PRAKTİKASI NÜMUNƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

HSM – 040009 Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

J. Qəribova

Filologiya Elmləri Namizədi, Dosent

BAKI- 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-8
I FƏSİL. Dil və özünüdərk: dilə münasibət və dil davranışı məsələlərinə baxış.....	
1.1.Dilə münasibəti formalaşdıran faktorlar.....	9-23
1.2.Dilə münasibətin dil davranışında təzahürü.....	9-15
II FƏSİL. Müasir dövrdə dil davranışına təsir edən kənar faktorlar.....	
2.1. Dil mühiti.....	24-29
2.2. Dilin sosial prestiji.....	30-37
III FƏSİL. İşgüzar mühitdə Azərbaycan dilli fərdlərin dil davranışının təhlili.....	
3.1. Dil- özünüdərk qarşılıqlı əlaqəsinin təzahürləri.....	38-44
3.2. Kod keçidi.....	44-48
3.3.Dil davranışının dilə münasibəti əks etdirmədiyini üzə çıxaran nümunələrin təhlili.....	48-60
NƏTİCƏ.....	61-66
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	67-69

GİRİŞ

“Dil – özünüdərək qarşılıqlı əlaqələrində ingilis dilinin yeri: Azərbaycan işgüzar mühitində mövcud dil praktikası nümunələrinin təhlili” başlığı altında verilmiş elmi dissertasiyada biz başlıca olaraq sosiolinqvstikanın əsas tədqiqat obyektlərindən olan dil və özünüdərək qarşılıqlı əlaqəsinə, bununla bağlı dil davranışı və dilə münasibət formalaşdırıcı faktorlara toxunacağıq. Bundan əlavə, elmi işdə dil mühiti və dillərin sosial prestiji ilə bağlı fikirlər də yer almaqdadır. Dissertasiyanın üçüncü fəslə daha çox praktik yönümlüdür, Azərbaycan iş mühitindən götürülmüş bir neçə nümunələrin təhlili əsasında yazılmışdır. Xüsusilə də, iki və ya daha çox istifadə olunduğu mühitlərlə bağlı nümunələr ön plana çəkildiyindən kod keçidi məsələsinə ayrıca diqqət yetirilmişdir.

İnsanların ünsiyyətə girdiyi hər situasiyada biz özünüdərək və sosial kimliyin elementlərinə rast gəlirik. Hər bir sosial kommunikasiyada və sosial hadisədə mümkün sosial kimliklərin müxtəlif növləri ilə tanış oluruq. Ünsiyyətdə olarkən biz özümüzü təqdim etməklə yanaşı, başqalarını da tanıyıırıq və bu işdə bizə kömək edən başlıca faktorlar qurulan cümlələr, hərəkətlərdir. Bunun üçün bizə bir neçə konsept hazırlamaq lazımdır . Bu konseptlər (səs tonu, artikulasiya, söz seçimi, qeyri- verbal hərəkətlər və s.) bizə bir cümlənin identifikasiyaya necə xidmət edəcəyindən, identifikasiya özü bir insan haqqında irəli sürüləcək bir fikrə, həqiqətə necə çevrilə biləcəyindən xəbər verə bilər. Başqa sözlə desək, sosial kimliklərin ünsiyyətdə olduğu zaman identifikasiya olunan və identifikasiya edən arasındakı münasibəti ortaya çıxarmağa kömək edəcəkdir.

Özünüdərək yalnız sosiolinqvstikanın deyil, bir çox başqa elmlərin əsas marağında olan bir məsələdir (psixologiya, antropologiya, fəlsəfə, sosiologiya, siyasət, dilçilik). Buna görə də çoxlu sayda dilçi, tədqiqatçı tərəfindən araşdırılmışdır. Dilin sosial aspektləri müasir səviyyədə 1930- cu illərdə Hind və Yapon dilçiləri tərəfindən tədqiq olunmuş, qərb dilçilərinin o qədər də diqqətini cəlb etməmişdir. Sosiolinqvstika termin olaraq ilk dəfə T.C.Hodson tərəfindən 1939- cu ildə çapdan çıxmış “ Hindistanda Sosiolinqvstika” adlı məqalədə əksini tapmışdır. Bu elm qərbdə

öz geniş vüsatını 1960- cı ildən etibarən almağa başladı, Amerikada William Labov pionerlərdən hesab olunur.

Azərbaycan dilçilərinin isə diqqətini xüsusilə, yeni əsrdə çəkmiş dil və sosial kimlik münasibətləri bu gün aktual olaraq dəyərləndirilir. Azərbaycanlı tələbələr üçün yeni olan bu sahə xeyli maraq qazanmışdır. Belə ki, dilin sosial kontekstdə öyrənilməsi və insan kimliyinin sosial mühitdə ünsiyyətdə olarkən ortaya çıxan tərəfləri olduqca maraqlı mövzulardır və lazımi tədqiqatları tələb edir. Dil artıq sadəcə ünsiyyətə xidmət edən, insanlar arasında bağ yaradan, fikir mübadiləsinə xidmət edən bir vasitə kimi qiymətləndirilmir. O, eyni zamanda bir növ insanı tanıma, fərqli insan kimliklərinin ayırd edilməsinin, dərk edilməsinin bir yoludur. İnsan kimliklərini üzə çıxararkən, o həmçinin subyektiv təsirlərə məruz qalır, o subyektlər ona fərqli münasibətlər formalaşdırır və bu münasibətlər subyektlərin davranışında özünü büruzə verir. Münasibətlərdən asılı olaraq onlar müxtəlif dil mühitləri formalaşdırır və dil mühitlərinin iştirakçılarının öz dilinə və başqa mühitlərin dilinə olan münasibəti eyniyyət daşımır və bu da sosial prestij amilini ortaya çıxarır. Sosial prestijin əhəmiyyət kəsb etdiyi situasiyalarda dil keçidi nümunələri özünü göstərməyə başlayır və biz bir- biri ilə zincirvari bağlanan bu hadisələrə sosial həyatın istənilən sahəsində rast gəlirik.

Tədqiqatın əsas məqsədi məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlərlə bağlı bir çox amilləri ortaya çıxarmaq və bu zaman daha çox praktik istiqamətdə getmək, mövcud nümunələr üzərində təhlillərin müzakirəsindən sonra qərara gəlməkdir. Belə ki, dil və özünüdərk olduğu əksər situasiyalar nəzərdən keçirilir. Təbii ki, bu halların hamısında biz “insanların dil davranışı onların kimliklərini ortaya qoyur” qənaətinə gəlmirik. Bizim əsas məqsədlərimizdən biri də məhz bu cür ziddiyyətli amilləri ortaya çıxarmaqdır. Tədqiqatın əsas vəzifəsi dil və özünüdərk, dil və sosial kimlikləri araşdırmaqdır. Bu ikili əlaqə ətrafında biz həmçinin müxtəlif kimliklərin kommunikasiyada dilə olan fərqli münasibətlərini sezir və bununla da müvafiq dil davranışına rast gəlirik. Dil davranışının müxtəlif təzahürləri məkandan, eləcə də subyektlərdən yəni fərqli kimliklərdən asılı olaraq dəyişir. Tədqiqatın əsas vəzifələri aşağıdakı suallara əhatəli cavabları təmin etməkdir.

- Dil və özünüdərk münasibətində şəxslərin dilə göstərdiyi müxtəlif münasibətlər hansılardır?
- Hansı faktorlar dilə münasibət formalaşdırır?
- Bu münasibətlər insanların davranışında özünü necə göstərir?
- Dil mühiti nədir?
- Dilin sosial prestiji dedikdə, biz nəyi nəzərdə tuturuq?
- Dil davranışı heç də həmişə dilə münasibəti əks etdirmir. Bu hallara dair nümunələr.
- Kod keçidi nədir? Niyə baş verir?

Sosiolinqvistika dilçiliyin digər bir neçə qollarından daha gəncdir və odur ki, bir sıra ölkələrdə dilçi alimlər, tədqiqatçılar tərəfindən aparılan tədqiqatların sayı daha çox təşkil etdiyi halda, bəzi ölkələrdə problemin öyrənilməsi o qədər də geniş vüsət almamışdır. Belə ki, lingvistlərin dilin sosial roluna olan maraq səviyyəsindən asılı olaraq tədqiqatları da fərqlənir. Müasir dövr dilçiliyində dilin sosial kontekstdə istifadəsi baxımından araşdırılması təkcə dilçilərin deyil, həm də cəmiyyətin adi üzvlərinin marağını qazanmışdır. İnsanların dillərinə, nitqlərində istifadə etdikləri lüğət tərkibinin rəngarəngliyinə uyğun olaraq fərqləndirilməsi bizdən heç də dilçiliklə bağlı dərin biliyə malik olmağı tələb etmir. Hətta bu kimi məsələlər insanların məişət həyatlarında müzakirə olunan mövzular sırasındadır.

Azərbaycan dilçiliyində sosiolinqvistika demək olar ki, dilçiliyin ən gənc sahələrindən hesab olunur. Ali təhsil məktəblərində bakalavr tələbələri üçün tədris olunan “Ümumi Dilçilik” fənninin daxilində yer alan sosiolinqvistikayla əlaqədar mövzularla yanaşı, bu gün o ayrıca fənn şəklində magistr tələbələrinə də öyrədilir. Qeyd edək ki, magistrantların fənnə xüsusi marağı vardır. Bu bir növ sosiolinqvistikanın tərkibində müzakirə olunan mövzuların cəmiyyətdə də aktual hal daşması ilə bağlıdır. Daha çox müzakirə şəklində tədris olunan fənn çərçivəsində magistrantların göstərdikləri fəallıq diqqətəlayiqdir. Belə ki, öyrənənlər yeni terminlərlə tanış olurlar. Əlbəttə ki, onlar bu terminlərin ifadə etdikləri məfhumlara demək olar ki, gündəlik həyatlarında rast gəlirlər. Bunların ayrıca dilçiliyin bir

qolunun tərkibində toplanması və daha ətraflı araşdırılması xüsusi marağa səbəb olur. Bununla yanaşı onlar öz gündəlik həyatlarından nümunələr gətirir və yoldaşları ilə paylaşirlar.

Bütün bunlara baxmayaraq, biz deməzdik ki, sosiolinqvstikanın qarşısına qoyduğu problemlər bu gün ölkəmizdə geniş şəkildə araşdırılmaqdadır. Lakin sevindirici cəhət ordadır ki, bu işə olan maraq dilçilər arasında daha da artmaqdadır. Müasir dövrümüzdə Professor Fəxrəddin Veysəllinin dilçiliklə əlaqədar kitablarında dilin sosial baxımından araşdırılaraq əldə olunmuş materiallara rast gəlirik. (Dil, cəmiyyət və siyasət, 2004) Bu gün ölkəmizdə xüsusilə Dosent Jalə Qəribovanın sosiolinqvstik problemlərin araşdırılması ilə bağlı apardığı tədqiqatlar, gənc dilçiləri bu işə cəlb etməsi və onu bir fənn olaraq tədris etməsi xüsusi diqqətə layiq bir amildir. Dosent Jalə Qəribovanın yazdığı məqalələr nəinki Azərbaycanda, eləcə də dünya dilçilik ədəbiyyatlarında dərc olunmaqdadır (From Identity to Integrity). Bundan əlavə hal- hazırda sosilinqvistik mövzular magistranların dissertasiya mövzudur və bu onu göstərir ki, gələcəkdə dilçiliyin bu qolu olduqca çox araşdırılan sahələrdən olacaqdır.

Tədqiqatın aparılmasında istifadə olunmuş metodlar işin əsas metodoloji bazasını təşkil edir. Bununla əlaqədar biz ümumi dilçiliyin metodlarına müraciət etdik. Bura biz

- Müşahidə
- Müsahibə
- Sorğu
- Məlumatların toplanması və emalı metodlarını daxil edirik.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi elmi dissertasiyanın sonuncu yarım fəslə praktik xarakter daşıyır və praktik nümunələr əldə etmək və onların təhlil etmək üçün müxtəlif metodlardan istifadə etdik. Tədqiqat modelləri məhz mövcud nəzəri ədəbiyyat əsasında quraşdırılmışdır. Hər şeydən öncə həm azərbaycandilli, həm də xarici mütəxəssislərin çalışdığı iki müxtəlif işgüzar mühitdə olduq. İlk işimiz müşahidə oldu. Belə ki, məhz müşahidə metodu bizə imkann yaratdı ki, hadisələrin, yəni ünsiyyət proseslərinin gedişinə müdaxilə etmədən lazımi materiallar əldə edək.

Daha sonra əldə etdiyimiz praktik nümunələr bir daha diqqətdən keçirildi. Nümunələr həm yazılı, həm də səsyzma şəklində qeydə alındı. Daha sonra biz əldə edilən materiallara əsasən sorğu blankları hazırladıq və müşahidə iştirakçlarına təqdim etdik. Cavablar toplanıldı və variantların çoxluq- azlıq tərəfindən seçilməsi baxımından qruplaşdırıldı. Növbəti mərhələdə biz bir neçə işçi ilə müsahibə apardıq. Müsahibə sualları öncədən hazırlanmasına baxmayaraq, müsahibə əsnasında verilən cavablara uyğun olaraq, yeni suallar ortaya çıxdı. Son olaraq, digər metodlar vasitəsi ilə yığılmış materiallar bir araya gətirildi və son nəticə əldə edildi.

Bununla da , biz xarici ədəbiyyatlardan gətirilmiş istinadlar, qarşıya qoyulmuş vəzifələrlə bağlı aparılmış nəzəri araşdırmalarla yanaşı, problemə praktik cəhətdən də yanaşaraq bir yarım fəsili məhz toplanmış bu nümunələrə ayırdıq. Belə ki, bu nümunələr bizə imkan yaratdı ki, işin nəzəri hissəsində verdiyimiz faktlara praktik nümunələr göstərə bilək. Buna görə də düşünürük ki, elmi dissertasiya həm nəzəri, həm də praktik baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Dissertasiyanın əhəmiyyəti onun həm nəzəri, həm də praktik əsaslara malik olmasıdır. Qeyd edək ki, burada öncədən çox dar çərçivədə müzakirə olunmuş- dil və özünüdərk, dil mühiti və dilə münasibət, kod keçidi kimi bir sıra sosiolinqvtik məsələlər daha da ön plana çəkilərək geniş şəkildə verilmişdir. Bundan əlavə bu məsələlər istər ölkəmiz, istərsə də digər ölkələrdəki mövcudluğuna əsasən tədqiq olunmuş, hər iki baxımından nəzəri şəkildə şərh olunmuşdur. Xarici dilçi alimlər tərəfindən aparılmış tədqiqatlardan müxtəlif misallar verilmiş və bəzi aspektlər daha da qabardılmışdır.

Son illərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin bilavasitə diqqətdə saxladığı bir məsələ multikulturalizmlə əlaqədar işlərin aparılmasıdır. Məhz bununla bağlı ölkəmizdə çoxsaylı mədəniyyət günləri təşkil olunur və xarici ölkələrə imkan yaradılır ki, onlar öz mədəniyyətlərini nümayiş etdirmək üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirsinlər. Azərbaycanlıların bu sahəyə olan marağı da olduqca böyükdür. Biz millət olaraq olduqca tolerant, qonaqpərvərik. Bunu ölkəmizdə qonaq olan hər bir xarici vətəndaş da təsdiqləyir. Xüsusilə də gənclərimiz dünya ölkələri, onların yaşam tərzinə, adət- ənənələrinə xüsusi maraq göstərirlər. Yüzlərlə azərbaycanlı gənc bir

neçə xarici dildə danışmağı bacarır. Bu təbii ki, olduqca sevindirici bir haldır. Biz bununla beynəlxalq tolerantlığı nümayiş etdirir və dünya görüşü baxımından daha da irəliyə gedə bilir, mövcud biliklərimizə daha da yenilərini qatırıq.

Lakin bir şeyi də unutmamalıyıq ki, bəzən bütün bunlar böyük avantajlar yaratsa da, mənfi təsirlərə də səbəb olur. Bizim özümüzün əsrlərə söykənən, zəngin milli mədəniyyətimiz var və bu gün dünya ölkələri arasında mədəniyyətimizin istənilən parçası ilə parlamaq bilirik. Əlbəttə bununla bağlı dövlətin çoxsaylı planları var və onlar düzgün şəkildə də həyata keçirilir. Bir şey də danılmazdır ki, güc birlikdədir, böyük nailiyyətlər məhz xırda olanlardan başlayır. Yəni ölkə mədəniyyətimizin tanıtılması, əsrlərdən bəri bizə miras qalan dilimizin qorunması tək-cə ayrı-ayrı qruplardan deyil, fərdlərin özündən aslıdır. Biz multikulturalizm hərəkatına hər şeydən öncə daxildən-özümüzdən başlamalı və sonra ölkə hüdudlarını aşmağı bacarmalıyıq.

Struktur baxımından 3 fəsil və 7 yarım fəsil əhatə edən elmi dissertasiya dilə münasibət və dil davranışı, eləcə də dilə münasibət formalaşdırıcı faktorların izahıyla başlayır. Burada biz bir neçə ədəbiyyatlardan da gətirilmiş nümunələrlə fəsilin əhatə etdiyi məsələlər haqqında şərh veririk. Dilə münasibətin dil davranışında özünü göstərən cəhətləri isə xarici ölkələrdən gətirilən nümunələrlə izah olunur. Növbəti fəsil müasir dövrdə dil davranışına təsir edən faktorları əhatə edir ki, burada bizim əsas toxunduğumuz məsələlər dil mühiti və dilin sosial prestijidir. Yarım fəsillər fərqli dil mühitlərinin və həmçinin prestijin bir neçə növünün nümunələrindən bəhs edir. Prestij anlayışının dillə işlədilməsi, dilin prestijinin artması və yaxud düşməsi barədə ətraflı izahlar veririk. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 3-cü fəsil daha çox praktik xarakterli olub, dil-özünüdərk qarşılıqlı əlaqəsindən doğan təzahürlərlə başlayıb, kod keçidi barədə məlumatla davam etdirilir və işgüzar mühitdən əldə edilmiş praktik dil nümunələrinin təqdimi və təhlili ilə yekunlaşır.

I FƏSİL. DİL VƏ ÖZÜNÜDƏRK: DİLƏ MÜNASİBƏT VƏ DİL DAVRANIŞI MƏSƏLƏLƏRİNƏ BAXIŞ

1.1. Dilə münasibəti formalaşdıran faktorlar

Bizə ünvanlanan “ Sən kimsən?” sualı özlüyündə ad və soyaddan daha dərin bir cavab tələb edir.[18, s1] Sual mürəkkəb tərkibli və çox mənalı xarakter daşdığına görə cavab heç də o qədər asand deyildir. Sosial strukturda insanlar müxtəlif statuslarda cəmləşirlər, onlar müxtəlif sosial qruplara məxsus olurlar və çoxlu sayda sosial rollarda çıxış edirlər. Odur ki, biz hər hansı bir şəxsin sosial kimliyini müəyyənləşdirərkən tək bir təsnifatla kifayətlənə bilmərik. Xüsusilə də əgər tək bir cəmiyyəti deyil, fərqli bir neçə mədəniyyətə məxsus modelləri nəzərə alırıqsa.

Ümumiyyətlə, hər kəsin dil anlayışına, öz doğma dilinə və başqalarının dilinə fərqli baxışı vardır. Bu baxış sosiolinqvistikada dilə münasibət anlayışını ortaya çıxarır. Bir qrup insanlar yazılı dilin real dil olmadığını fikirləşirlər. Digər qrup insanlar düşünürlər ki, ana dil vətənpərvərliyi ifadə etməyin ən optimal yoludur və yaxud insanın iş tapmağının ən yaxşı yolu doğma dildən istifadə etməsidir. Hər bir dildə dil daşıyıcılarının dilə münasibətini bildiren ifadələrə rast gələ bilərik, məsələn, “Qadınlar həddindən çox danışır”, “ Qaradərili uşaqlar verbal cəhətdən də başqalarından fərqlidirlər.”, Cənub və Nyu Yorkda aşağı səviyyəli dildə danışılır.”, Hər kəsin aksenti var, məndən başqa”. “ İnsanın danışığı onun kim olduğu və necə bir xarakterə malik olduğuna dair çox şeyi özündə ehtiva edir.”, “ İnsanlar evdə və evdən kənarda fərqli danışır və fərqli sözlərdən istifadə edirlər.”, “ İnsanın danışığı qarşısındakı həmsöhbətindən asılı olaraq dəyişə bilər.” , “ Kommunikasiyada olan çətinliklər şəxsi münasibətlərə də təsir göstərə bilər, bu təsir hətta siyasi məsələlərdən də yan ötmür.” Təbii ki, bunlar, demək olar ki, gündəlik həyatımızda tez-tez işlətdiyimiz cümlələrdir və nə dərəcədə düzgün olduğunu tam şəkildə vurğulaya bilmərik. Belə ki, dil ideologiyası və dilə münasibətlə bağlı tədqiqatlar 20-ci əsrin ikinci yarısından etibarən geniş vüsət almağa başladı. Tədqiqatları aparmaqda əsas məqsəd isə dil dəyişimini öyrənmək, dillə sosial özünüdərək arsındakı əlaqələri üzə

çıxarmaq və sosial mühitdə dilin araşdırılması olmuşdur. Bu linqvistik fenomeni təhlil edərkən biz linqvistik subyektivlik və obyektivlik anlayışlarına rast gəlirik.[23, s240] Hər ikisi danışanların dilə olan münasibətinə və dilin istifadəsinə istinad edir. Lakin dilə münasibət bir fenomen kimi daha çox obyektivliklə əlaqələndirilir. Buna səbəb danışanların verdiyi reaksiyaları kəmiyyət cəhətdən düzgün təyin etməkdir . Dilə münasibəti ortaya çıxarmaq və ona təsir edən faktorları araşdırmaq üçün sosiolinqvistika digər elmlərin (sosiopsixologiya, etnoqrafiya və digərləri) də verdiyi töhfələrdən yararlanır və müxtəlif tədqiqat metodlarından istifadə edir. Bu metodlar arasında məşhur olanı sorğu, müsahibə, test nümunələrinin linqvistik analizi, interaktiv söhbətlərdir. Bu metodların məzmununu hazırlayarkən dilçilərin diqqətə aldığı bir çox faktorlar vardır və bu faktorlar dildən dilə, dil daşıyıcılarının hansı ölkəyə, hansı mədəniyyətə, hətta ölkənin hansı bölgəsində yaşadıklarından, hansı dialektlərdə danışdıqlarından asılı olaraq dəyişir.

Müasir dövrdə də bir çox dilçilərin apardığı tədqiqatlar və onların nəticələri əsas materiallar kimi istifadə olunur. Bakerin (1992) çoxdillilik, dil planı ilə bağlı apardığı araşdırmalar sosiodilçiləri dilə münasibətə dair materiallar ilə təmin edir. Bununla yanaşı Garrettin (2010) eyni mövzuda, xüsusilə metodları diqqətdə saxlayan sorğuları da təqdirəlayiqdir. Linqvistik hakimiyyətliliyi daha çox ön plana çəkən Gal və Woolardın tədqiqatları isə dil ideyologiyalarının müxtəlif sosial strukturların yaranmasına necə təsir etdiyindən bəhs edir. [23, s 236]

Sosiolinqvistik cəhətdən dilə münasibəti formalaşdıran bir neçə faktorlar vardır və onlar 3 qrupa bölünürlər: xarici faktorlar (danışandan asılı olmayan), daxili faktorlar (danışan bir şəxsi və yaxud bir qrup şəxsi əhatə edir) və linqvistik faktorlar. Bu faktorlar özləri də alt qruplara bölünürlər.

Xarici faktorlar

- Sosiolinqvistik
- Sosiomədəni
- Sosio- psixoloji
- Tarixi və siyas

Daxili faktorlar

- Psixolinqvstik
- Subyektiv
- Təyinetmə
- Praqmatik

Linqvstik faktorlar

- Leksiko-semantik
- Diskurs və nitqin mövzusu
- Dil səriştəlililiyi (ana dilində və xarici dildə)
- Vasitəli nitq və sitatlar [13, s 162]

Bu faktorlar təkcə dilə münasibəti formalaşdırmır, eyni zamanda dildə canlılığın əsas göstəriciləri kimi çıxış edirlər. Daxili faktorlar əsasən xarici faktorlar əsasında formalaşır. Belə ki, fərdin hər hansı dili aşağı qiymətləndirməsi bu və ya digər şəkildə yürüdülmən siyasətin nəticəsi kimi özünü göstərir və yaxud insanlar qiymətləndirmə zamanı çoxluğa uyum saxlamağa çalışırlar. Bununla belə, deyə bilmərik ki, bütün hallarda daxili faktorlar xarici faktorların təsirinə məruz qalır. Bir qrupda cəmləşən faktorlar öz aralarında da qarşılıqlı təsiretmə gücünə malikdirlər. Məsələn, həm praqmatik, həm də psixolinqvstik faktorlar bilavasitə dilə olan subyektiv münasibət ilə əlaqədardır. Praqmatik aspektdə ikidilliliyin tədqiqi dilin şüurlu şəkildə seçilməsinə təsir edən amilləri araşdırır. Bu amilləri araşdırmaq bir növ nitq strategiyalarını araşdırmaq, danışanın niyyətini ortaya çıxarmaqdır. Misal üçün, ana dilindən başqa bir dilə keçidin səbəbləri sırasında danışanın bu keçid situasiyasından hər hansı cür yararlanması və yaxud həmrəylik nümayiş etdirməsi ola bilər.

Bu gün biz globalizmin hakim olduğu bir dövrdə yaşayırıq və təbii ki, bunun nəticəsində insan dili də stabil qalmır və bir çox dəyişikliklərə uğrayır. Dünyadakı əksər cəmiyyətlər çoxdilli xarakter daşıyır. Maddi vəziyyət, güclü iqtisadiyyat, canlılıq, prestij kimi faktorlar belə, bir dilin digər dil üzərində dominantlığına gətirib çıxarır və bu da dilə fərqli münasibətlər formalaşdırır. Eyni dildən istifadə edən şəxslərin hər birinin dilə fərqli münasibəti olur, onlar müxtəlif sosial kontekstlərdə müxtəlif dillərdən istifadə edirlər. Evdə olarkən istifadə etdikləri dialekt, işdə və yaxud təhsil mərkəzində istifadə etdikləri dildən fərqlənir. Təbii ki, dilin fərqli

istifadəsi kimi fərqli rollar da ortaya çıxır-evdə ailənin fərdi kimi, universitetdə tələbə kimi. Kontekstdən asılı olaraq insanlar işlətdikləri dilin münasib olmadığını fikirləşə bilirlər və yaxud bəzi məqamlarda xarici dilin istifadəsini daha prestijli hesab edə bilirlər. Belə olduğu halda halda ortaya bir neçə sual çıxır. Dilə münasibət nədir? Dilə olan münasibət necə formalaşır? Bu individual qavramadır, sosial təsirdir yoxsa mədəni kimliklə əlaqədardır? Dilə olan münasibət həmişə eyni qalacaq yoxsa dəyişəcək? Əgər dəyişəcəksə, hansı dəyişikliklər olacaq? Bu dəyişiklikləri necə müşahidə edə bilərik? Onlar müsbət yoxsa mənfi hal kimi qiymətləndirilməlidirlər? İnsanların dilə olan münasibəti bir növ dilin dəyəri ilə əlaqədardır. Ümumiyyətlə, dilin iki dəyəri vardır: emosional aspekt və funksional aspekt.[16, s 214] Bu aspektlər özlüyündə sosial kimlik, millilik, stereotip, mövhumat, iyerarxiya, dil siyasəti, sosial status kimi anlayışlarla birgə öyrənilir.

Dilə münasibətə təsir edən başlıca faktorlar sırasında biz yaş, təhsil, peşə, etnik qrupa mənsubluq, sinifi nümunə göstərə bilərik. Məsələn, Mandarin dilinə nəzərə salaraq. 1997-ci ildən öncə Hon Konqluların Mandarin dilinə qarşı mənfi münasibəti vardır. Daha sonra “Açıq Qapı” siyasətindən sonra bu neqativ yanaşma azalmağa başladı. Etnik azlıqlar əvvəlki dövrlərə nisbətən daha müsbət münasibət göstərirlər. Məktəblərdə, ictimai yerlərdə Mandarincə danışan insanların sayı artmışdır. İnsanlar artıq Mandarin dilində təhsil almağa üstünlük verirlər. Belə bir sual ortaya çıxır, Niyə insanlar öz münasibətlərini dəyişirlər? Cavabda veriləcək əsas faktorlar isə siyasət, iqtisadiyyat, hərbi, sosial və mədəni aspektlərdir. Məsələn, 1978-ci ildə Çində yürüdülmən “Açıq qapı” siyasətinin nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı inkişaf etməyə başladı, daha çox iş yerləri açıldı və xarici yatırımlar da artmağa başladı. Təbii ki, iqtisadiyyatın inkişafı öz gücünü insanlarda və ətrafda göstərməyə başladı. Başqa bir faktor kimi yürüdülmən siyasəti göstərə bilərik, 1997- ci ildən bəri Hon Konq Çinin bir hissəsi oldu. “Bir ölkə, iki sistem” adı altında bütün sahələrdə qarşılıqlı təmas başladı və Hon Konqlular Mandarindən geniş istifadə etdilər. Medianın da bu işdə rolu az deyildir. Televiziya verilişləri, qəzet və jurnalların çapı, eyni zamanda bir neçə yeni kanallların yaradılması dilin prestijini və nüfuzunu genişləndirdi. Dilə münasibəti öyrənmək olduqca vacibdir, çünki Marina S. Obiolsun yazdığı kimi, “ dilə münasibət

dil davranışını öncədən müəyyənləşdirməyə kömək edir”. Belə ki, dilə münasibət və dil davranışı arasındakı əlaqəni araşdırmaq üçün çoxlu tədqiqatlar aparılıb və əldə edilən nəticələr heç də yekdil rəyə gəlməyə imkan vermir. Lambertə [13, s 91] görə münasib 3 komponentdən ibarətdir: koqnitiv, affektiv və konativ. (Wallace E.Lambert, 1967) Koqnitiv komponent fərdin inam, qavrama strukturuna istinad etdiyi halda, affektiv emosional reaksiyaları ifadə edir. Konativ komponent isə münasibətə uyğun davranış nümayiş elətdirməyi nəzərdə tutur. Yuxarıda bildirdiyimiz kimi sosial status və qrup həmrəyliyi başlıca rol oynayır. Nisbi sosial status və qrup həmrəyliyinin gücü dilin canlılığına xidmət edən əsas faktorlardır. Digər ölçü isə dildə sadıqlıqdır ki, dilə olan təzyiqlərə baxmayaraq dili qorumağın əhəmiyyətini özündə cəmləşdirir, hətta sosial prestijin köməyi belə olmadan.

Fishman və Agheyisi [25, 584] dilə münasibətdə mentalist və rəftar fikirlərini təklif edirlər. Mentalist fikrə görə, münasibətlər birbaşa müşahidə oluna bilməyən hazırlığın mental və neytral vəziyyətidir. Lakin bu fikir özü- özlüyündə münasibətlərin hansı mənbədən doğması sualını ortaya çıxarır. Davranış nəzəriyyəsinə görə isə, münasibət asanlıqla fərdlərin sosial situasiyalarda dildə göstərdikləri davranışlar vasitəsilə statistik hesablanı , ən əsası da müəyyənləşdirilə bilər. Bəs bu müşahidə bütöv münasibəti ortaya çıxarmağa kömək edirmi?

Fasolda görə dilə münasibət fərdlərin etnik qruplarla bağlı fikirlərinin refleksiyaşdır. İnsanların dilə reaksiyası məhz bu etnik fərqlilikləri qavradığı zaman ortaya çıxır.Məsələn, fərqli dialekt və aksentlərin istifadəsi sosial üstünlüyün göstəricisi ola bilər.

Le page və Tabouret- Keller [16 , s214- 233]dilə münasibətindən danışarkən qrupdaxili münasibətlərin vacibliyini ön plana çəkir. Belə ki, münasibətləri fərqləndirən elə qrupdaxilindəki münasibətlərdəki dəyişikliklərdir. Danışanlar özləri modellərdən kodları seçirlər və bu modellərdəki dəyişiklik dilə münasibətdə də dəyişikliklə nəticələnir.

Dil prestij və müvəffəqiyyətə aparın yol kimidir. İnsanlar xarici dil öyrənməyən onları yeni bir mədəniyyətlə, yeni mühitlə tanış edəcəyinə inanırlar. Bu inteqrasiya

(birləşmə) ilə bağlı motivasiyadır və xarici dili öyrənməkdə çox faydalı hesab oluna bilər. Digər bir motivasiya isə instrumental xarakter daşıyır, yəni xarici dil öyrənən şəxsləri bu iş üçün məqsədi daha çox akademik və kommunikativ məqsədlərlə bağlayırlar.

Dilə münasibət mənfi və müsbət ola bilər. Real olaraq, bəzi insanlar neytral mövqe də tuta bilərlər. Bu münasibətləri ölçmək üçün 2 metod tətbiq edilir. Bunlardan biri “direkt” (birbaşa) metoddur. Bu metod müsahibə şəklində suallar verməyi və yaxud sorğular aparmağı nəzərdə tutur. Bu metodla insanlara suallar verilir və dilə münasibətləri birbaşa verdikləri cavabla müəyyənləşdirilir. Suallar məzmunundan asılı olaraq açıq və qapalı ola bilər. Məsələn, Əgər hər hansı bir Asiya ölkəsinə getməli orda yaşamalı olsan, çin dili əvəzinə ingilis dili öyrənərdinmi? Və yaxud Niyə ingilis dili öyrənməyi seçirsən?

Digər isə “indirect” (birbaşa olmayan) metoddur və dilə münasibəti ölçür. Müşahidə xarakteri daşıyır. İnsanlar müşahidə edildiklərindən xəbərsiz olurlar. Çoxu zaman onlara səs yazıları verilir və eşitdikləri adamların xarakteristikası ilə bağlı fikir yürütməklərini istəyirlər.

Təsəvvür edin ki, siz evdəsiniz və telefon zəng çalır. Cavab verirsiniz və danışan bir yaddır. Həmin şəxsə qulaq asan zaman nə düşünəcəksiniz? İnsanlar birisi ilə danışan zaman onun haqqında fikir yürütməyə başlayırlar. Məsələn, hər hansı bir şirkətin müştəri xidmətinə zəng edirsiniz və elə zəng əsnasında sizdə danışanın qadın və yaxud kişi olması, yerli və yaxud gəlmə şəxs olduğu ilə bağlı sizdə fikirlər formalaşmağa başlayır. Hətta adamın danışığından onun nə dərəcədə nəzakətli və yaxud mehriban, dostcanlı olduğuyla bağlı iddialar irəli sürə bilərsiniz.

Dilə münasibət ikidillilik və çoxdilliyin tədqiqində də açar rolunu oynayır. İnsanların sosial davranışını analiz etməkdə də önəmli rolu vardır. Müasir dilə münasibətlə bağlı tədqiqatlar 1930- cu illərdən start götürmüşdür. Xüsusilə, bu işdə *Thomas Hatherley Pearin* rolu əvəzsizdir. O, insanın səsinin xarakteri ilə əlaqəsini ortaya çıxarmaq üçün bir çox tədqiqatlar aparmışdır.

Bu fəsillə bağlı son olaraq qeyd edə bilərik ki, dilə münasibət insanın digər bir dilə verdiyi cavabla bağlı hissidir. Bu, indoneziyalarda davranış və bədən dili vasitəsi ilə ifadə oluna bilər. Hər hansı bir şəxs ünsiyyət zamanı fərqli münasibət sərgiləyə bilər. Bununla yanaşı bu münasibət həm mənfi, həm də müsbət çalarlı ola bilər. Dilə münasibətə təsir göstərən faktorlar isə müxtəlifdir. Bu dilin gücü və prestiji ola bilər. Bəzi insanlar ikinci bir xarici dili öyrənməyin bir çox üstünlükləri olduğunu düşündükləri halda, digər qrup insanlar bunun onları doğma dillərinin prestijinə təsir göstərəcəyinə inanırlar. Məsələn, yaponiyalı uşaqlar nə qədər xarici dil öyrənməyə meyilli olsalar da, dilə sadıqlıqları ilə seçilir. Digər bir nümunə kimi biz dialektlər və onların istifadə dairələrini göstərə bilərik. Bəzi dialektlər daha yüksək səviyyənin dili kimi qəbul edilərək, dominantlıq göstərilir. Həmçinin, dilin daxili strukturu, strukturun asandlıq səviyyəsi də dilə pozitiv münasibət formalaşdırma bilər. Uşaqlar çətin tələffüz sistemi və orfoqrafisiyanı olan dilləri öyrənməyə az meyilli olurlar.

Dil davranışı insanların dili necə inkişaf etdirdiyinə dair nəzəriyyənin təsvirinə yönəlib. B.F.Skinner dilin mənimsənilməsi ilə bağlı bir çox tədqiqat aparmışdır. O, dilin digər insan bacarıqları kimi ətraf mühitdən gələn cavabların sayəsində formalaşdığı fikrini irəli sürmüşdür. Yəni dil ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqədən doğan prosesdir və müxtəlif dil bacarıqlarını özündə ehtiva edir. Belə ki, körpə uşaqlar hiss həyəcanlarını, ətrafa olan istəklərini müxtəlif səslərlə ifadə edirlər, bu səslər bir-biri ilə interaktiv şəkildə əlaqəyə keçir və nəticədə uşaqlarda danışmaq bacarığı formalaşır. Misal üçün, uşaqlar qırıq- qırıq səslər çıxardaraq valideynləri ilə ünsiyyət qururlar, lakin çıxardıqları səslər söz şəklində olmur, valideynlər bu səsə həmin sözləri təkrarlayaraq cavab verirlər. Bununla da onları sözləri səsləndirməyə, daha çox səs çıxarmağa həvəsləndirmiş olurlar. Bu proses davamlı şəkildə davam edir və nəticədə sözlər cümlələrə çevrilir və uşağın dili açılır.

1.2 Dilə münasibətin dil davranışında təzahürü

Dilə münasibətlə bağlı özünü göstərən dil davranışı: Sosial təbəqələşmə

Sosiolinqvistik özünüdərkən başlıca formalarından biri insanların sosial qruplar və yaxud siniflər şəklində təbəqələşməsidir. Bu qruplar eyni sosial və iqtisadi xarakterə malik olan insanların birliyidir. Yəni bir sinifdəki insanlar eyni sosial mühitdə özünü göstərir və maddi imkanları yaxın olur. Bu sinifləri klassifikasiya edərkən, bir çox faktorlar (ailə, rütbə, iş fəaliyyəti, maddi imkan) nəzərə alınır ki, bu da çox zaman ziddiyyətli olur. Hansı faktorların ön plana çəkilməsi və yaxud hansının nəzərə alınmaması ziddiyyətli bir durum yaradır. Lakin sosiolinqvistikanın əsas məqsədi hər şeydən öncə sosial siniflə dil arasındakı qarşılıqlı əlaqəni ortaya çıxarmaq və onu müxtəlif prizmalardan araşdırmaqdır.

İnsanların danışmaq üslubları, danışmaq tərzləri, sosial mövqe və yaxud təhsilləri arasındakı bağı görmək üçün sosiolinqvist olmağa ehtiyac yoxdur. İnsanlar yaxşı və ya pis aksenti, söz ehtiyatı, qrammatik düzgünlüyü fərqləndirmək üçün müəyyən normalar formalaşdırırlar və bu normalar vasitəsilə başqalarının danışmaq tərzini mühakimə edir, tənqidi münasibət ortaya qoyurlar. Əlbəttə də bir şey danılmazdır ki, məhz bu linqvistik xüsusiyyətləri araşdırmaq üçün sosiodilçi olmaq lazımdır. Belə ki, sosiolinqvistik tədqiqat bizə imkan verir ki, bu korrelyasiyaları (nisbəti) daha dəqiq və ətraflı şəkildə araşdıraq. [9 s 29]

Kastalar

Şübhəsiz ki, sosial sinifdən danışdıqda ağla gələn ilk nümunələrdən biri kasta sistemidir. Kastalar insanların doğuşdan sosial bölgüsüdür və bu bölgü demək olar ki, insanın yaşamını məhdudlaşdırır, onu azad iş seçimi, ailə qurmaq kimi hüquqlardan məhrum edir. UNİCEF və İnsan Haqları Birliyinə görə dünya üzərində 250 milyondan çox insan kasta təbəqələşməsinə məruz qalır. Kasta sözü ispan və portuqaliya dilində irq, soy, latın dilində “saf soy” anlamına gəlir. Müasir dövrümüzdə Hindistan və Afrikanın bəzi hissələrində hələ də davam edən bir sistemdir. Çində tətbiq edilən “Hukau” sistemi də kasta sistemi olaraq qəbul edilir. Burada alt və üst təbəqələr vardır. Əsas 4 təbəqə (varna) var və bu təbəqələr də alt

qruplardan ibarətdir. Varna sanskrit dilindən gəlmə sözdür və mənası “sinif, status, rütbə”dir. 4 növ varna vardır:

- Brahmanlar (intellektual təbəqədir, alimlər və rahiqlər bu qrupdadır. Onlar müqəddəs hesab olunurlar, çünki müqəddə yazıları ifadə edirlər.)

- Kshatriyalar (əsgərlər və cəngavərlər, məmurlar)

- Vaişyalar (fermer və tacirlər)

- Şudralar (xidmətçilər və qullar)

Dırnaqarası “toxunulmazlar” qrupu da vardır ki, digər təbəqələrlə təması qadağandır, özləri şudraların ən sonuncu alt təbəqəsidir. Onların heç bir hüququ yoxdur və sistemin ən aşağı qatında yer alırlar.

Aralarındakı sosial fərq kimi kastaların dilində də fərqliliklər var və bu özünü dilin hər səviyyəsində (fonologiya, leksikologiya, qrammatik) göstərir.

Brahman	Lüğət	Brahman olmayan
----------------	--------------	------------------------

Tungu	qoyun	orangu
-------	-------	--------

alambu	yumaq	kaluyu
--------	-------	--------

jalo	su	tannu
------	----	-------

Fonologiya

Krafu	saçkəsimi	krappu
-------	-----------	--------

jini	şəkər tozu	cini
------	------------	------

varepparo	banan	valeppolo
-----------	-------	-----------

Qrammatika

Du	o (əşyaları bildirən)	ccu
----	-----------------------	-----

vandudu	o gəldi.	Vanduccu
---------	----------	----------

panra	o, edir.	Pannuha (David Crystal, 1986, hissə 10)
-------	----------	--

Təbəqələşmənin bir başqa növünə Mərkəzi Afrikanın Burundi Krallığında rast gəlirik. Burada üst təbəqə bütün davranış qaydalarını tənzimləyir. Açıq- aşkar şəkildə yaşlı insanların cavanlar üzərində, kişilərin qadınlar üzərində dominantlığı vardır. Ən yüksək zümrənin kişiləri iclaslarda, məclislərdə yaş nəzərə alınmadan birinci nitq söyləyirlər. Qadınlar isə tamamilə danışmamalıdırlar. Yüksək zümrənin nümayəndələri heç vaxt səs tonlarını yüksəltmir və emosiyalarını büruzə vermirlər. Qrup müzakirələrində yüksək səviyyəli şəxsin sakitliyi onun razı qaldığını göstərir. Belə olduğu halda digərləri də sakitliyini qorunmalıdırlar. Yaxşı nitqə malik olmaq kişilər arasında yaxşı tərbiyənin göstəricisi hesab olunur. 10 yaşından etibarən oğlanlar nitq dərslərində iştirak edirlər. Burada onlar yüksək və aşağı səviyyəli insanlarla necə danışmağı və özəl tədbirlərdə nitq söyləməyi öyrənirlər. Yuxarı səviyyənin qızları isə ictimai tədbirlərdə iştirak etmirlər. Lakin səhnə arxası işlər üçün bir neçə bacarıqlarını inkişaf etdirə bilirlər. Onlara həmçinin necə diqqətlə qulaq asmağı öyrədirlər. Beləliklə onlar gələcəkdə ailənin kişiləri ilə necə ünsiyyət qurmağı bacarırlar. [9, hissə 10]

Dil və sosial sinif arasındakı fərqi başqa bir nümunəsi kimi 1954- cü ildə Britaniyalı dilçi A.S.C.Ross tərəfindən dərc olunmuş bir məqaləyə nəzər yetirək.” *Linguistic class indicators in presentday English*” adlı məqalə Nancy Mitford tərəfindən oxunduqdan sonra, əsasında “ *Encounter*” adlı digər bir məqalə yazıldı. Məqalə ictimaiyyətdə böyük marağa səbəb oldu və *U (upper)* və *Non- U (non- upper)* terminləri qısa bir zamanda tanındı. 2 il sonra Rossinin məqaləsi yenidən çap olundu, bəzi dəyişikliklərlə və yeni bir başlıqla (*U and Non- U: an essay in sociological linguistics*). Yazının məqsədi Britaniyanın yüksək təbəqəsi ilə aşağı təbəqəsinin lüğət tərkibi arasındakı sərhədi müəyyənləşdirmək idi.[9] Rossun təqdim etdiyi leksik qarşılaşdırmalar:

<i>U</i>	<i>Non-U</i>
<i>have a bath</i>	<i>take a bath</i>
<i>bike, bicycle</i>	<i>cycle</i>
<i>luncheon</i>	<i>dinner</i>

<i>riding</i>	<i>horse riding</i>
<i>sick</i>	<i>ill</i>
<i>knave</i>	<i>jack</i>
<i>mad</i>	<i>mental</i>
<i>looking- glass</i>	<i>mirror</i>
<i>jam</i>	<i>preserve</i>
<i>wireless</i>	<i>radio</i>
<i>table napkin</i>	<i>serviette</i>
<i>lavatory- paper</i>	<i>toilet- paper</i>
<i>rich</i>	<i>üealthy</i>
<i>vegetables</i>	<i>greens</i>
<i>pudding</i>	<i>süeet</i>
<i>telegram</i>	<i>üire</i>
<i>england</i>	<i>britain</i>
<i>scotch</i>	<i>scottish</i>

Müvafiq müraciət formasının tədqiq olunmuş nümunəsi kimi, fransız dilində tu/vous, alman dilində du/Sie kimi nəzakət formalı əvəzliliklərin istifadəsini göstərmək olar. [9, 514] Bu cür müraciət formaları (ümumilikdə T və V formaları kimi adlanır və Latın sözləri tu və vos ifadələrinə əsaslanır) mürəkkəb qayda prinsiplərini özündə ehtiva etdiyindən, qeyri-dil daşıyıcılarının bu ifadələri öyrənmə qabiliyyəti çətinləşir. Yaxın mənalı və nəzakət formasında istifadə olunan sözlər tətbiq dairələrinin müvafiq aspektlərini özündə ehtiva edir, lakin bütün sosial fəaliyyətlərin qeyri-adekvat ümumiləşdirməsidir, digər tərəfdən dillər arasındakı zəruri müxtəlifliklərə məhəl qoymur. Sosial statusun dildə özünü göstərən cəhətlərindən biri də ikinci şəxsin tək və cəmini ifadə edən sən və siz əvəzliyidir. Bu linqvistik göstəriciyə fransız dilinin timsalında diqqət yetirəcəyik.

Latın dillərində, T forması bir şəxsə müraciət etmək üçün nəzərdə tutulsa da, birdən artıq şəxslərə müraciət etmək üçün V formasına müraciət etmək lazımdır. Lakin bizim eramın təqribən 4-cü əsrdə rəsmi yığıncaqda məhz Roma İmperatoruna müraciət etmək üçün müraciətin cəm forması olan vos-dan istifadə olunurdu.

Tədricən, “siz” mənasını verən bu əvəzlik hakim qüvvələrə müraciət zamanı istifadə olunurdu, orta əsrlərdə isə hörmət naminə yalnız V forması işlək idi. Bu tarixi aspektin məğzi tamamilə dərk olunmasa da, orta əsrin zati-aliləri bir və ya daha artıq şəxsə müraciət edərkən, əvəzliyin yalnız bu növündən istifadə edirdilər. T formasından isə aşağı təbəqəli şəxslərə müraciət edərkən istifadə olunurdu. Aşağı təbəqədən olanlar isə bir-birlərinə sən, yuxarı təbəqəli şəxslərə isə siz deyərək müraciət edirdilər.

Daha sonralar isə V müraciət forması hörmət naminə yalnız hakim qüvvələrə müraciət etmək üçün deyil, hər hansı sosial sinfin göstəricisi kimi tətbiq olunurdu. Sosial cəhətdən yaxınlıq əlaməti olaraq isə, T forması şəxslər arasında ümumişlək hala çevrilməyə başladı. Bununla, bərabər hüquqlu şəxslər istəkdən asılı olaraq, T və ya V formasından istifadə edirdilər. Aşağı təbəqədən olan şəxslər bir-birlərinə müraciət edərkən T formasından, əksinə, yad şəxslərə və tanışlara müraciət edərkən isə V formasından istifadə edirdilər. Bu xüsusiyyət yuxarı təbəqəli şəxslərə də xas idi.

Bir istifadəni (T-uzaq sosial münasibət) nəzərdə tutan güclü və zəif təbəqə arasındakı əlaqə və digər istifadə növünü nəzərdə tutan (T- yaxın sosial münasibət) həmrəylik əlaqəsinin olduğu hallarda, qeyri-müəyyənlik halları baş qaldırır. Məsələn, yemək zamanı, müştəri ofisiyanta T yoxsa V kimi müraciət etməlidir? Müştəri “güclüdür” (bu halda T-dən istifadə olunur), lakin onlar sosial cəhətdən ofisiyantdan uzaqdırlarsa (bu halda V – dən istifadə etməlidir). Həmçinin, uşaqlar valideynlərinə T (yaxın olduqlarına görə) yoxsa V (güc fərqi olduğuna görə) kimi müraciət etməlidirlər? 20-ci əsrdə, belə ziddiyyətlər əksər hallarda həmrəyliyi müəyyən edən tələblər əsasında öz həllini tapıb: son zamanlar müştərilər ofisiyantlara V kimi, uşaqlar isə valideynlərinə T kimi müraciət edirlər.

Cinsiyyət ayrımı

Dil və cinsiyyət arasındakı əlaqə son zamanlarda böyük maraq qazanıb. Buna səbəb müasir dövrümüzdə qadın və kişi arasındakı bərabərlik mövzusunun aktuallığıdır. İndi əksər ölkələrdə bununla bağlı çoxlu sosial tədqiqatlar aparılır və

qadın və kişiə olan fərqli sosial münasibətlərdə dildə də öz təsirini müxtəlif linqvistik xüsusiyyətlərlə özünü büruzə verir. [9 hissə 2]

Dilin heç bir zaman saf olmadığını müasir feministlərdən Dale Spender bu cür ifadə edir: “ Dil tərəfsiz (birtərəfli) deyil. O yalnız düşüncələri çatdıran bir vasitə deyil. Məhz düşüncələrin formalaşmasına səbəb olan faktordur.” Dildən istifadə vasitələri olan sözlər də zehindəki obrazları, fikirləri canlandıraraq paylaşmağımıza, rabitə qurmağımızla yanaşı düşüncələri öz daxilində məhdudlaşdıran və öz gerçəkliyinə söykənərək düşüncənin formalarını hazırlayan təyin edicilərdir. Yenə eyni şəkildə Vitgenstein “ Dilimizin məhdudiyyəti dünyanın məhdudiyyətidir” cümləsi ilə dilin düşüncə üzərindəki hakimiyyəti izah edir.

Erkən amerikan feminizminin təsirinə görə ingilis dili digər dillərlə müqayisədə daha çox cinsə görə tədqiq olunub. Tədqiqatlarda həm qrammatikadan, həm də lüğət tərkibindən sitatlar gətirilir. Daha çox diqqət çəkən məsələ isə orta cinsi bildirən isim və yaxud əvəzliyin yoxluğu və 3- cü şəxsini bildirən əvəzlilərdir. Misal üçün, *If anyone wants a copy, he can have one.* (cəmdə problem yaranmır, they işlədə bilərik). Bu halda “one” işlətsək, daha çox qeyri- rəsmi səslənir, odur ki, üslubi cəhətdən “he” və yaxud “she” işlətmək daha uyğundur. Bəli, orta cinsi ifadə etmək üçün bir çox sözlər (tey, co, e, ne, than, mon, heesh, ho, hesh, et, hit, jhe, na, per, xe, po and person) təklif olunub. Lakin bu alternativlərin demək olar heç biri ümumişlək hal almayıb. Tədqiqatların birində məktəbli kitabları komputer tərəfindən analiz edilib və kişi cinsini ifadə edən əvəzliyin qadın cinsini bildirən əvəzlikdəm 4 dəfə çox istifadə edildiyi ortaya çıxıb.

İngilis dilinə nəzər saldıqda kişi cinsinin təzyiqinə başqa formalarda da rast gəlirik: “ mankind” sözü “ insanlıq”, “ manpower” sözü isə “ insan gücü” olaraq tərcümə edilir və hər iki sözün kökündəki “man” sözünün, yəni insanlıq sözünün əvəzinə “ kişilik” sözünün olduğu açıq - aşkardır. Kişi- qadın ayırımı olmayan Uray-Altay ailəsinə mənsub Türk dilində “ insanlıq” yerinə “ insanoğlu” sözünün işlənməsi bu dildə də mövcud ayırımı üzə çıxarır. “ İşadami”, “ bilimadami” kimi peşə ilə bağlı ifadələr son illərdə “iş insanı”, “ bilim insanı” şəklində istifadə edildəyə də, hələ də

dil daşıyıcıları onları istifadədən imtina edirlər. Hətta müasir dövrdə “ adamın dibi”, “ adamın kökü” kimi məşhur deyimlər var və bu deyimlər nəinki kişilərə, eləcə də qadınlara da aid edilir.

Oxşar nüanslara fransız dilində də rast gələ bilərik, belə ki, cəm halında olan qrupun cins tərkibi məlum deyilsə və yaxud qrupun sadəcə bir nəfəri kişidirsə, cəm halda kişi cinsini bildirən “ ils” (onlar) əvəzliyi istifadə olunur.

Cinsiyyət ayrımına rast gəldiyimiz digər bir dil alman dilidir. Burada peşə bildirən sözlər qadın və yaxud kişiyyə aid olmasından asılı olaraq, müvafiq artıqla ilə birgə işlənir. Belə ki, kişi cinsini bildiən sözlər “der” , qadınları bildirənlər isə “die” artıqla ilə işlənir. Hətta bəzi qadın cinsini ifadə edən peşə anlamlı sözlərin sonuna “ in” şəkilçisi əlavə edilir.

- Der Lehrer- die Lehrerin; müəllim- müəllimə
- Der Arzt – die Arztein; kişi həkim- qadın həkim
- Der Ingenieur- die Ingenieurin; kişi mühəndis- qadın mühəndis

Dildəki cinsiyyətçilik kişi dominantlığının görünməz qalxanına çevrilmişdir. Bir çoxlarımız bilərəkdən və yaxud bilməyərək cinsi ayrı- seçkiliyi dilimizdə bəsləyirik. Dildəki ayrı- seçkiliyi yaradan quruluş insanın şüuraltına təsir etdiyi qədər ilə rəbitənin hər aspektində düşündüyümüzədən daha böyük bir təsir yaradır.

Kişi cinsi üçün “he”, qadın cinsi üçün “ she” şəxs əvəzlilikləri türk dilindəki şəxslərin mənsub olduqları cinsiyyətdən asılı olaraq dəyişir. Bu istifadə hətta müqəddəs yazılı mənbələrdə də öz əksini tapmışdır. Tanrı üçün “ he” əvəzliyinin istifadəsinə qarşı çıxanlar da olmuşdur. Beləliklə, Oksford universitetinin bir qrup tələbə birliyi bu məsələyə belə bir alternativ irəli sürmüşlər. Belə ki, bu əvəzliyi əvəz edəcək yeni bir alternativ “ zi” ni irəli sürmüşlər. Daha çox “ xe” və yaxud “ ze” kimi oxunan bu əvəzliyin istifadəsi ilə bağlı xüsusi bələdçi kitabı yaradılmışdır.

Ümumiyyətlə, hər kəsin dil anlayışına, öz doğma dilinə və başqalarının dilinə fərqli baxışı vardır. Bu baxış sosiolinqvistikada dilə münasibət anlayışını ortaya çıxarır. Bir qrup insanlar yazılı dilin real dil olmadığını fikirləşirlər. Digər qrup insanlar düşünür ki, ana dil vətənpərvərliyi ifadə etməyin ən optimal yoludur və yaxud insanın iş tapmağının ən yaxşı yolu doğma dildən istifadə etməsidir. Hər bir

dildə dil daşıyıcılarının dilə münasibətini bildirən ifadələrə rast gələ bilərik, məsələn, “Qadınlar həddindən çox danışır”, “ Qaradərili uşaqlar verbal cəhətdən də başqalarından fərqlidirlər.”, Cənub və Nyu Yorkda aşağı səviyyəli dildə danışılır.”, Hər kəsin aksenti var, məndən başqa”. “ İnsanın danışığı onun kim olduğu və necə bir xarakterə malik olduğuna dair çox şeyi özündə ehtiva edir.”, “ İnsanlar evdə və evdən kənarında fərqli danışır və fərqli sözlərdən istifadə edirlər.”, “ İnsanın danışığı qarşısındakı həmsöhbətindən asılı olaraq dəyişə bilər.” , “ Kommunikasiyada olan çətinliklər şəxsi münasibətlərə də təsir göstərə bilər, bu təsir hətta siyasi məsələlərdən də yan ötmür.” Təbii ki, bunlar demək olar gündəlik həyatımızda tez- tez işlətdiyimiz cümlələrdir və nə dərəcədə düzgün olduğunu tam şəkildə vurğulaya bilmərik. Belə ki, dil ideologiyası və dilə münasibətlə bağlı tədqiqatlar 20-ci əsrin ikinci yarısından etibarən geniş vüsət almağa başladı. Tədqiqatları aparmaqda əsas məqsəd isə dil dəyişimini öyrənmək, dillə sosial özünüdərk arasındakı əlaqələri üzə çıxarmaq və sosial mühitdə dilin araşdırılması idi. Bu linqvistik fenomeni təhlil edərkən biz linqvistik *subyektivlik ve obyektivlik* anlayışlarına rast gəlirik. Hər ikisi danışanların dilə olan münasibətinə və dilin istifadəsinə istinad edir. Lakin dilə münasibət bir fenomen kimi daha çox obyektivliklə əlaqələndirilir. Buna səbəb danışanların verdiyi reaksiyaları təyin etməkdir. Dilə münasibəti ortaya çıxarmaq və ona təsir edən faktorları araşdırmaq üçün sosiolinqvistika digər elmlərin (sosiopsixologiya, etnoqrafiya və digərləri) də verdiyi töhfələrdən yararlanır və müxtəlif tədqiqat metodlarından istifadə edir. Bu metodlar arasında məşhur olanı sorğu, müsahibə, test nümunələrin linqvistik analizi, interaktiv söhbətlərdir. Bu metodların məzmununu hazırlayarkən dilçilərin diqqətə aldığı bir çox faktorlar vardır və bu faktorlar dildən dilə, dil daşıyıcılarının hansı ölkəyə, hansı mədəniyyətə, hətta ölkənin hansı bölgəsində yaşadıklarından, hansı dialektlərdə danışdıqlarından asılı olaraq dəyişir.

II FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ DİL DAVRANIŞINA TƏSİR EDƏN KƏNAR FAKTORLAR

2.1 Dil mühiti

“Dil şərti xarakter daşıyan, struktur şəkildə təşkil olunmuş sözlərdən ibarət istər yazılı, istər sə də şifahi ünsiyyətin vasitəsidir. Dil hər hansı bir ölkə və yaxud icma tərəfindən istifadə olunan kommunikasiyanın sistemidir”. Biz bu tərifə *Oksford* lüğətində rast gəlirik. Bu sadəcə bir sözün izahlı lüğətdə tərifidir. Siyahını isə keçmiş tarixdən bu günə qədər gəlib keçmiş çoxlu sayda dilçilərin tərifləri ilə istənilən qədər artırma bilərik. Ən sadəsindən tutmuş (Dil ictimai ünsiyyət vasitəsidir) ən mürəkkəbinə qədər (Dil məqsədli şəkildə yaradılmış siqnallar vasitəsi ilə fikrin, arzu və istəyin, hisslərin çatdırılmasına xidmət edən ixtiyari və əsaslı vasitədir). Dil sosial qrupların əlaqələndirmək məqsədi güdən vokal simvolların sistemidir. Bu və ya digər təriflər sualımızı cavablandırmağa kömək edir və əlbəttə ki, nəzəri baxımdan. Dil isə kağız parçalarında toplanmaqdan çox daha önəmli rola malikdir. Onun məhz praktikada işlənməsinə baxaraq, biz əslində onun nə olduğuna, hansı funksiyaları yerinə yetirdiyinə, cəmiyyətdəki əsil rolunun nə olduğuna qərar verə bilərik. İnsanları əlaqələndirən vasitələr çoxdur, bunlar etnik birlik, eyni sərhəd daxilində yaşamaq, yaş, cins, etnik mənsubluq, təhsil, peşə və s. dir. Lakin dil önəmli bir vasitədir və hətta digərlərindən bir addım öndə dayana bilir. Məsələn, biz xaricə getdiyimizdə çoxu zaman cinsimiz, yaşımız və yaxud hansı ölkədən gəldiyimiz arxa plana keçir və biz dil vasitəsilə başqalarıyla təmas keçir və hətta onun vasitəsilə bizi əlaqələndirən, yuxarıda verdiyimiz bütün ortaq cəhətlər haqqında məlumat veririk. Dil fərqli məqamlarda işlənir və hər bir situasiya tədqiq olunmağa açıqdır. Burada əsas toxunacağımız məsələ isə dilin işlənmə yeri, xüsusilə də işgüzar mühitdə işlənmə məqamı olacaq. Bu cəhətdən biz öz ölkəmizin işgüzar mühitini və burada doğma dilin istifadəsindən daha çox, xarici dillərin işlənmə məqamına nəzər yetirəcəyik. Təbii ki, dilə münasibət və dil davranışı kimi məsələlər ön planda olacaqdır. Dilin formalaşması ilə bağlı bir neçə fərziyyələr var. Noam Çomskiyə görə insanlar

doğulurkən dilin mənimsənilməsinə xidmət edən bir mexanizmə malik olurlar. Məhz buna görə də onlar istədikləri dili öyrənmə potensialına malikdirlər.

Dilin inkişafına təsir edən mühitdən danışarkən biz iki tip mühiti fərqləndirə bilərik, bunlardan biri konservativ, digəri isə geniş mühitdir. [8] Konservativ mühitə biz valideyn və uşaq arasındakı ünsiyyəti nümunə gətirə bilərik. Kitab oxumaq, uşaqla dialoq qurmaq bura aid fəaliyyətlərdir. Geniş mühit isə temperament və diqqətdir. Dil özü də bir faktordur. İkidilli ailələrdə valideynin uşaqla ünsiyyəti zamanı seçdiyi dil uşağın dil bacarığına təsirsiz qalmır. Mühitin dilin inkişafına olan təsirini ölçmək üçün testlər aparıla bilər. Bununla bağlı xüsusi kitablardan istifadə edilir və uşağın kitab oxunan zaman eşitdiyi sözlərə verdiyi reaksiya hesablanır.

Tədqiqatların birində dilçilər (Carol Scheffner Hammer, Eugene Komaroff, Brian Goldstein) həm ingilis, həm də ispan dilinin danışıldığı bir ailədə müşahidə apardılar və onlar müşahidə etdilər ki, uşaqlar ispanca daha yaxşı danışa bilərlər, baxmayaraq ki, ingiliscə daha çox vəsaitlər evdə yer alır. Uşaqlar həmçinin daha çox ingiliscə mütaliə edirlər. Müəyyən olundu ki, uşaqlar ananın daha çox istifadə etdiyi dildə danışirlər, belə ki, ana ispanca daha çox danışır. Nəticə olaraq, uşaqlar yazılı dildə ingilis dilində, şifahi dildə isə ispan dilində daha səriştəlidirlər.

Hansı mühitin uşaqların dilinin inkişafına daha çox yardım edə biləcəyini deyə bilmərik. Lakin, şübhəsiz ki, valideynlərin kommunikasiya bacarığı önəmlidir.. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, valideyn ünsiyyəti kimi, evdə olan oxu materialları da önəmli rol oynaya bilər. Əgər ətrafımızda azyaşlı uşaqları olan ailələrə nəzər yetirsək, söyədiklərimizi qismən də olsa, müşahidə etmək mümkündür. .

Yuxarıda verdiyimiz dil mühiti uşaq dilinin inkişafıyla bağlı xarakterizə olunur. Lakin təbii ki, istənilən yaş qrupundan olan insanlar müxtəlif mühitdə müxtəlif cür dil davranışı sərgiləyirlər. Bəsit olaraq, özümüzdən, gündəlik həyatımızdan nümunə gətirə bilərik. Heç kəs deyə bilməz ki, mən evdə də, işdə də, dostlarımla ətrafında və yaxud yeni tanıdığım insanların ətrafında eyni cür danışaram. Bir tələbənin qrup yoldaşı ilə və müəllimi ilə olan ünsiyyəti eyni ola bilməz, biri qeyri rəsmi xarakter daşdığı halda, digəri rəsmiyyətə söykənir. Beləliklə, ünsiyyətdə olduğumuz şəxsin kimliyi, bizə yaxınlıq dərəcəsi, sosial statusu, yaşı, eləcə də ünsiyyət məkanı dil

davranışına təsir göstərən faktorlardır. Bu fərqlilik özünü təkcə şifahi deyil, yazılı dildə də göstərir. Bu gün biz texnologiya əsərində yaşayırıq və iş mühitində sənədləşmə və yaxud danışmaların əksəriyyəti məktublaşma vasitəsi ilə aparılır. İş yerlərində hər gün yüzlərlə məktublar yazılır. Əlbəttə, işgüzar xarakter daşdığına görə məktublar formal şəkildə yazılırlar və iki dostun bir biri ilə yazışmasından fərqli xarakter daşıyırlar. Dərinə getmədən müraciət formasını fərqləndirə bilərik. Rəsmi məktublar “cənab, xanim” müraciətləri ilə başladığı halda, qeyri-rəsmi məktublar “əziz” lə başlayır. Rəsmi məktublar daha mürəkkəb tərkibli cümlələrlə yazılır və demək olar ki, qısaltmalardan çox az istifadə olunur. Qeyri-rəsmi məktublarda isə gündəlik danışq dilinə daha yaxındır və qrammatik göstəricilərin gözlənilməsi vacib deyildir.

Dil sosial davranışın ən önəmli emblemlərindən biridir. Dil vasitəsi ilə, uzağa getmədən, biz özümüzü təqdim edirik, kim olduğumuzu, hardan gədiyimizi bildiririk, önəmli məlumatları başqaları ilə paylaşırıq. Yəni dil bizə sosial kimliyimizi ortaya çıxarmaqda və başqalarının da sosial kimliklərini ortaya çıxarmaqda yardım edir. Dil və sosial həyat arasındakı əlaqə dilçiliyin müasir qolu olan sosiolinqvstikanın diqqət mərkəzindədir. Sosiolinqvstikaya görə, dil istifadəsi özündə rəmzi olaraq sosial davranış və insan qarşılıqlı ünsiyyətinin fundamental ölçülərini təcəssüm etdirir. Məfhum sadədir, lakin onun sosial davranışa olan təsiri bir o qədər mürəkkəbdir. Belə ki, dil və sosial davranış arasındakı əlaqə fərdlər arasındakı şəxsi münasibətdən tutmuş, beynəlxalq münasibətlərə qədər bütün sahələrə təsir gücünü ötürür. Sosiolinqvstika dil münasibətlərini milliyətlər arasında milli səviyyədə araşdırma bilər (İngilis dilinin Amerika Birləşmiş Ştatlarında işlənmə dərəcəsi və s). Bu araşdırmalar sosioloji metodları əhatə edir və bura biz sorğuları, və yaxud birbaşa müşahidəni aid edə bilərik. İkidilli və yaxud ikidən çox dilin istifadə olunduğu cəmiyyətlər, orada dillərin işlənmə tezliyi, bir- birinə təsiri, danışanların bu dillərə təsiri, bir dildən digərinə keçid, mühitin tələb etdiyi dil seçimi məsələsi elmin diqqətində olan əsas məsələlər sırasındadır. Dil və sosial davranışın bu cür araşdırılması təkcə dilçiliyə deyil, qrup daxili münasibətlərə də öz töhfəsini verir. Bu tədqiqatlar bizə sosial qaydaları, normaları formalaşdırmağa imkan yaradır. Dil və insanların mədəni

kimlikləri arasında fərqi üzə çıxarılması bir başqa haldır. Qarışıq cinsli qrupla tək cinsli qrup daxili söhbətlərin fərqləndirilməsi, yaş fərqləri, sosial statusun dərəcəsi kimi məsələlər də sosiolinqvstikada araşdırılır.

“Əgər bir insan ilə onun başa düşdüyü dildə danışsınızsa, bu onun beyninə işləyir. Əgər onun doğma dilində danışsınızsa, onun ürəyinə ithaf etmiş olursunuz”.
(Nelson Mandela)

Dil fikirlərimizi və hisslərimizi kommunikasiyaya daşıyan bir yoldur. O həm insanları birləşdirir, həm də bölür. O, həmçinin insanları öz kimliklərini təsdiqləmək yoludur. Dil sosial qrupun xarakterlərini təqdim etmək üçün ideal mühərrikdir.

Coan Thorna görə kimlik istər fərdi olsun, istər sə də qrupa xas olsun, insanın yaşanı boyunca başqaları ilə əlaqədə konstruksiya olunur. 4 növ kimlik fərqləndirilir:

- Master kimlik
- Interaktiv kimlik
- Şəxsi kimlik
- Əlaqəli kimlik

Master kimlik nisbi olaraq həmişə stabil və dəyişməz qalır. Bura biz yaş, cins, etniklik, milli və regional mənşələri aid edə bilərik. Interaktiv kimlik fərdin başqaları ilə ünsiyyəti zaman ortaya çıxır. Şəxsi kimlik insanın davranışında və danışığında özənəxaslıq, ortaya çıxardığı kimliyidir. Əlaqəli kimlik insanın başqaları ilə müxtəlif tipli əlaqəsində, münasibətində özünü büruzə verir. Bu əlaqə hər hansı bir özəl söhbətdə və yaxud qrup danışqlarında partnyorluq münasibəti ola bilər. Digərləri ilə müqayisədə kimliyin bu tipi daha çox çeşidlidir.

Araşdırmalar göstərir ki, insanın milli kimliyini xarakterizə edən başlıca bir neçə amil vardır:

- Milli rəmzlər
- Dil
- Milli rənglər
- Millətin tarixi
- Musiqi, mədəniyyət və digərləri.

3 uşaq təsvir edin: Mikayıl, Leyla və Samir. Mikayılın 2 qardaşı var və onlar hər gün ünsiyyətdə olurlar. [youtube.com] Onlar həmişə bir yerdə gəzməyə gedirlər. Mikayıl həmçinin “ Uşaqlara qayğı” adlı programa qoşulub və həftədə 3 dəfə proqramın təşkil etdiyi dərslərdə iştirak edir. Leylanın ətrafı isə Mikayılla müqayisədə daha dardır, o, evin tək uşağıdır və anası depressiyadan əziyyət çəkir. O, hər hansı, bir sosial birliyə də qoşulmayıb. Və nəhayət, Samir ailəsi və həmçinin baba və nənəsi ilə birlikdə yaşayır, onlar hər gün Samirlə ünsiyyətdə olurlar. Beləliklə, Mikayıl, Samir və Leyla eyni yaşdadırlar və hər üçünün eyni bacarıqları var, lakin onları böyüdüüyü mühit və mədəniyyət demək olar ki, fərqlidir. Sizcə bu onların dillərinin inkişafına təsir edə bilər? Əlbəttə ki, sualın cavabı təsdiqdədir. Əksər dilçilər, dilin qavranılmasının öyrənərək baş verdiyi fikri ilə razılaşırlar, bu prosesdə müxtəlif ətraf və mədəni fərqlilik fərdin dilin mənimsəməsində əsas faktor olacaqdır. *B.F.Skinnerə* görə dil başqa bacarıqlar kimi öyrənilir. Belə ki, uşaq ətrafdan aldığı cavablara reaksiya verir və onda bu reaksiyalarla bağlı təcrübə formalaşır, təcrübə artdıqca reaksiya vermə sürəti artır və demək olar vərdiş halı alır. İlk başlarda eşitdiklərini təkrarlayır və yaxud yamsılıyırlar. Beləliklə sosial bacarıqlar və təcrübə dilin inkişafında açar rolunu oynayır. Hər birimiz meşədə tək, heyvanların əhatəsində böyüyən qəhrəmanların baş rolda olduğu bir neçə filmə baxmışıq və yaxud bu haqda oxumuşuq. Bu insanlar kifayət qədər yaşlı olduqlarına baxmayaraq başqa insanlar tərəfindən tapıldıqlarında normal insanın malik olduğu nitqə sahib olmadığını bilirik. Bu da mühitin dilin formalaşmasındakı rolunu göstərən bəsit nümunələrdən biridir.

Ümumiyyətlə, heyvanlar belə daxil olmaqla bütün canlılar ətraf mühitlə ünsiyyətdə həmrəylik formalaşdırırlar və mühit fiziki və sosial olmaqla bəzən iki yerə bölünür. Fiziki mühit dedikdə, biz bizi əhatə edən təbiəti, iqlimi, canlılar aləmini, iqtisadi vəziyyəti belə nəzərdə tuturuq. Sosial mühit isə özündə bizim kimi digər fərqləri cəmləşdirir, hansı ki, bu fərdlər dini, sosial status, siyasi cəhətdən fərqli icmalar formalaşdırırlar. Bu klassifikasiyaya əsaslanaraq deyə bilərik ki, mühit özünəməxsus təsir gücünə malik olur və bu güc dildə də öz sözünü deyir. Təbii ki, əgər fiziki mühitin dilə olan təsirindən bəhs etsək, əsasən onun özünün sosial

faktorların təsirinə məruz qaldığını deyə bilərik. Daha dəqiq desək, fiziki mühitin dilə birbaşa təsiri olmur və sosial amillərin iştirakı ilə bəzi məqamlarda təsir gücünü ortaya qoya bilər.

Danışanların sosial və fiziki mühitin təsirini özündə cəmləşdirən ən vacib dil aspekti onun lüğət tərkibidir. O, bizə bir icmanın fiziki mühitə olan təsirini, bu təsirdən doğan yenilikləri, fərdlərin kəşflərini, ideyalarını, maraqlarını, məşğuliyyətlərini göstərə bilər. Məsələn, bəzi hindi qəbilələrinin dilində günəş və ay fərqləndirilmir, hər iki məfhum bir adla işarələnir. Tam dəqiqlik isə kontekst daxilində həmsöhbətlərin anlamalarına buraxılır.

Yuxarıda mühitin insan dilinə olan təsirindən danışdıq. Burada xüsusi toxunacağımız məsələ erkən dil formalaşmasında mühitin roludur. Misal olaraq, Ceni adlı bir uşağı göstərə bilərək. 1970- ci ildə müəyyən olundu ki, Ceni sosial həyatdan təcrid olunmuş şəkildə, stula bağlı olaraq və yaxud qəfəsdə qalaraq ömrünü keçirmiş və 13 yaşında cəmi 20 söz bilmişdir. Sonradan sosial işçilərin və psixoloqların çox saylı cəhdlərinə baxmayaraq Cenin dili tam inkişaf edə bilməmişdir. Onun bu faciəvi vəziyyəti bir daha dilçiləri insan dilinin formalaşmasına olan təsiri haqqında fikirləşməyə və yeni suallar qarşısında qalmağa vadar etdi.

2002-ci il Çikaqo Universitetində aparılmış tədqiqat göstərir ki, insan cümlə qurmaqla bağlı biliyi anadangəlmə bir hal deyildir. Tədqiqatçılar öyrəndilər ki, xüsusilə uşaqla ünsiyyət zamanı qurulan mürəkkəb tərkibli cümlələr onun özünün nitqində də eyni strukturlu cümlələrin qurulmasına gətirib çıxarır. Bu da onu bəyan edir ki, uşağın nitqinin formalaşmasında valideynlərin rolu əsasdır.

Uşaqların təqribən 75%-nin anası iş xanımlarıdır (ölkədən ölkəyə bu rəqəm dəyişə bilər). Bununla da uşaqlar gündəlik vaxtlarının əksər qismini başqa bir şəxsin himayəsində keçirirlər. Bu da bilavasitə uşağın istər söz bazasının, istərsə də cümlə yaratma bacarığının inkişafına fərqli təsir göstərmiş olur.

2.2 Dilin sosial prestiji

Dilin prestiji dedikdə biz nitqə malik olan bir icmanın dilə, dialektlərə, dil çeşidlərinə olan sosial dəyərini nəzərdə tuturuq. Sosial və linqvistik prestij qarşılıqlı əlaqədədir. Güclü sosial qrupların dili adətən linqvistik prestijə məxsus olur, sosial prestij daha çox prestij dillərin və çeşidlərin danışanlarına məxsus olur. Dilçilər açıq və gizli prestijləri fərqləndirirlər: sosial normaları özündə ehtiva edən açıq prestij, sosial əlaqələrin yerli mədəniyyətinə xidmət edən isə gizli prestijdir. [17, s 16] Dilin prestiji bir növ onun gücü, dəyəri kimi qəbul edilir və standartlaşma prosesinə xidmət edir. Nümunə olaraq qədim ingilis dili və sonradan dilə gələn alınma sözləri göstərə bilərik. Belə ki, dilin özündə yetərli qədər sözlər olduğu halda danışanlar Fransız dilindən sözlərlə onları əvəz etməyə başladılar. Buna səbəb daha eleqant və daha prestijli səslənmək idi. Prestijə təkcə sözlərin seçilməsində deyil, dilin qrammatikasında da rastlaşa bilərik. Dilin prestijinin artırmaq naminə bir çox qrammatik qaydalarda bilərəkdən dəyişiklik edilir. Məsələn, ingilis dilində *Who* əvəzinə *Whom* əvəzliyinin işlədilməsi və yaxud *never* zərfinin cümlənin başında verilməsi buna bariz nümunə ola bilər. Dildə tabuların işlədilməsi də gizli prestijin göstəricisi ola bilər, xüsusilə kişilər nitqlərini qadınların nitqindən fərqləndirmək üçün tabulardan çox istifadə etməyə çalışırlar.

Amerikan dilçisi William Labov [35, 276] qadın və kişilərin dil davranışlarının 3 prinsipini fərqləndirmişdir.

- İlk olaraq qadınlar kişilərə nisbətən daha az dilin aşağı səviyyəli variantlarından istifadə edir və daha çox prestijli variantlarda danışmağa meyillidirlər.
- Qadınlar kişilərdən daha çox prestijli variantları mənimsəyirlər.
- Qadınlar kişilərdən daha çox yeni formalardan istifadə edirlər.

Bununla da Labov Cins Paradoksunu ortaya çıxarır və bu paradoks demək olar ki, universal xarakterə malikdir.

Prestij, status və funksiya anlayışları çox zaman eyni kontekstdə işlədilir. Xüsusilə də status və funksiya anlayışları tez-tez eyni anlam daşıyan məfhumlar kimi

qəbul edilir. Prestij, status və funksiya arasındakı nəzərə çarpan ən böyük fərq indi, keçmiş və gələcəkdir. Dilin prestiji onun istifadə fərqidir, yəni insanlar onunla nə edirlər. Dilin statusu insanların onu necə istifadə edə bilməsindən asılıdır, yəni dildən siyasi, iqtisadi, mədəni, qanuni, demoqrafik kontekstdə hansı şəkildə istifadə edə bilərik. Məhz belə olduğu halda prestij və status eyni məfhum kimi götürülməyə hazır olur. Ona görə də belə bir misala diqqət yetirək. Klassik latın dilinin çoxlu prestiji olub, lakin bir neçə funksiyası var. Gaelikin rəsmi statusu olduğu halda, geniş funksiyalara malik deyildir.

Prestij dildə bir növ onun daşıyanların başqa dillərlə müqayisədə ona göstərdiyi yanaşma, hörmətdir. Həmişə belə deyilir ki, yüksək təbəqəli şəxslərin danışdığı dialekt müsbət prestijə malik olduğu halda, aşağı sinifin nümayəndələri mənfi prestijli dialektə danışırlar. Prestijin tarixdən götürülmüş nümunəsinə məhkəmələrdə istifadə olunan dil variantın göstərə bilərik. Prestijli dil və yaxud dialekt əksər vaxtlarda standartlaşdırılmış dil və yaxud dillə qarışdırılır və müxtəlif situasiyalarda bir-birinə qarşı qoyulur. Bununla belə ərəb dilinə fikir versək görərik ki, onun misir variantı beynəlxalq məqsəd daşıyaraq kütləvi media tətfindən istifadə edildiyi halda, onun ədəbi forması daha prestijli hesab olunurdu. [35, 302]

Dilin prestiji o dildə danışan icma üzvlərinin bir növ ona göstərdiyi dəyərdir. Sosial və linqvistik prestij bir- biri ilə əlaqədardır. Belə ki, güclü sosial qrupun dili də linqvistik gücə malik olur, eləcə də sosial qrupun prestiji onun dilinin statusu ilə qarantı altına alınır. Buna uyğun olaraq deyə bilərik ki, tarixən işğalçı qüvvələrin təsir dairəsini genişləndirmək məqsədi ilə apardıqları siyasətdə dili yaymaq öncəliklərdən biri olub. Böyük bir kütləni bir sistem halında saxlamaqda dil əvəzsiz rol oynayıb. Dil dünya xalqlarını bir- birindən fərqləndirən əsas meyarlardan biridir. İnsanlar dillərinə görə bir birlik formalaşdırırlar. Qədim ingilis dilində “*dil*” (*language*), “*qadın*” (*female*) və “*üz*” (*face*) anlayışlarını ifadə edən sözlər olub, lakin normanların işğalından sonra ərəzidə fransız dilinin özünəməxsus gücü dildən də yan keçməmiş, ona təsir edə bilmişdir. Bütün idarəetmə sistemini ələ alan fransızlar dilləri ilə də nüfuzə malik olmuş və nəticədə əhalinin əksəriyyəti daha alicənab, savadlı, intellektual görənmək məqsədi ilə fransız sözlərindən istifadə etmişdir. Bu halın

nəticəsidir ki, bu gün müasir ingilis dilində istifadə olunan sözlərin bir qismi fransız dilindən keçmədir və hətta onların bəziləri fransız dilində olan yazı qaydasını belə saxlamaqdadır.

Dil prestiji özünü lüğət tərkibi ilə yanaşı qrammatikada da göstərir. Bu halda qrammatik normalar rəsmi dilə uyğun tənzimlənir. Fərqli prestij variantları fərqli qrammatik normaları özündə cəmləşdirir. Buna misal olaraq, ingilis dilində tezlik bildiren “*never*” (heç vaxt) zərfinin qrammatik cəhətdən cümlədən əsas feldən öncə istifadə edilməsinə baxmayaraq, bəzi variantlarda cümlənin əvvəlində gəldiyinin şahidi oluruq. Bu tarixən kraliçanın dövründə müşahidə olunan bir norma olmuş və yüksək sosial zümrənin nitqində çox istifadə edilmişdir. Başqa bir nümunə olaraq, “*whom*” əvəzliyinin sual cümlələrində istifadə olunmasını göstərə bilərik. Lakin müasir dövrdə deyə bilərik ki, qrammatik formalarda özünü göstərən dəyişikliklərin böyük əksəriyyəti dil prestijindən çox, onun daha asand, sadə şəkilə salınması ilə bağlıdır. Xüsusilə də ingilis dilinin qlobal şəkildə hökmranlığı, onu ikinci dil kimi öyrənən şəxslərin artımı onun daha asand şəkildə mənimsənilməsini tələb edir və bu da qrammatikaya təsirsiz qalmır. İnsanlar daha rahat öyrənə biləcəkləri variantlara üstünlük verirlər.

Variant dedikdə biz, standart dilin regional, sosial və yaxud kontekstual cəhətdən şaxələnmiş formalarını nəzərdə tuturuq. R.L.Traska görə variant sadə dil davranışının ən canlı hissəsidir. Dilin bütün aspektləri (fonemlər, morfemlər, sintaktik strukturlar, məna) variantı da əhatə edir. Bu canlılığa görə, dili variantlarını tədqiq etmədən, onun standart dillə qarşılıqlı şəkildə öyrənməmək qeyri-mümkündür. Çünki nəinki fərqli bir neçə şəxs fərqli variantlarda istifadə edir, eləcə də bir şəxs müxtəlif situasiyalarda müxtəlif variantlardan istifadə edə bilər. İngilis dilində “*paraphrase*” (parafraz etmək, açıqlamaq) anlayışı bunu daha aydın şəkildə izah edə bilərik. Belə ki, insanlar müxtəlif lüğət tərkibində və yaxud qrammatik strukturdan istifadə edərək, eyni mənaya malik sintaktik bütövləri fərqli bir neçə formada çatdırı bilər. Fərdin seçdiyi tələffüz forması, leksemi və yaxud qrammatik forması daha çox linqvistik xarakterli olmur. Bu daha çox danışanın kommunikasiyada olan məqsədi, danışanla dinləyən arasında olan münasibətdən,

situasiyadan asılı olur. Dil variantının iki növü vardır: linqvistik və sosiolinqvistik. Linqvistik variant linqvistik kontekst daxilində formalaşır. Sosiolinqvistik variant isə daha çox həmsöhbətlərin seçimi ilə həyata keçirilir. Bu yuxarıda qeyd etdiyimiz faktorlardan asılı olur, əlavə olaraq kontekstin rəsmi və yaxud qeyri-rəsmi olmasından asılı olaraq dəyişə bilər.

Prestijdən bəhs edərkən əlbəttə ki, diqqət cəlb edən əsas məsələlərdən biri də standart dil ilə olan əlaqədir. Belə ki, prestijlə standart dil arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə nümunə olaraq Sinqapur nümunə göstərmək olar. İrqlər arasındakı harmoniya Sinqapur hakimiyyətinin bir növ dövlət siyasətidir və hətta irqi həmrəylik günü belə var. Bu siyasətlə əlaqədardır ki, ölkədə dörd rəsmi dövlət dili istifadədir: Mandarin, Malay, Tamil və İngilis dili. Bu cür siyasətin yeridilməsində əsas məqsəd kimi etnik dilin “mədəniyyətin daşıyıcısı” kimi, ingilis dilinin isə “ticarətin dili” kimi qiymətləndirilməsidir. Beləliklə, hər dörd dilin rəsmi dövlət dili səviyyəsinə qaldırılması bir növ o dillərin daşıyıcılarına olan bərabər münasibətin göstəricidir.

Bununla yanaşı, Sinqapur hakimiyyəti ingilis dilinin daha da geniş vüsət almasına çalışır və nəticədə sinqlişin istifadəsini məhdudlaşdırır. İngilis dilinə kreol dil kimi yanaşılmasını istəyir. Ölkədə “*Speak Good English*” (ingiliscə yaxşı danış) kampaniyası təşkil olunur ki, insanlar bu dildə qrammatik cəhətdən düzgün danışsınlar. Əgər onlar düzgün danışsalar, beynəlxalq səviyyədə başa düşüləcəklər. Nəticə olaraq, məktəblər də bu kampaniyaya qoşularaq ingilis dilinin tədrisini daha da artırırlar. Media da bu işdə böyük rol oynayır. Müsahibələrin əksər qismi ingiliscə aparılır. Lakin bütün bu yürüdülməsinə siyasətlərə baxmayaraq, yerli dil rəsmi səviyyədə olmasa belə, qeyri-rəsmi kontekstlərdə öz istifadəsini saxlayır.

İngilis dilinin yüksəldilməsi ilə yanaşı, Sinqapur hakimiyyəti mandarinin də inkişafı ilə bağlı bir neçə layihələr hazırlayır və bununla onun fərqli dialektlərin istifadəsinin qarşısını almağa çalışır. 1979-cu ildən bəri ölkədə “speak mandarin” kampaniyası aparılır, ölkədə vətəndaşların kənardan olan çinlilərlə ünsiyyətə girməsi üçün şərait yaradılır.

Prestijin təsiri özünü həmçinin iki dilin kontaktda olduğu situasiyalarda özünü göstərir. Belə olduğu zaman bəzən dillərdən birində kreollaşma gedir. Kreol dil iki

müxtəlif dilin qarışığından yaranmış stabil təbii dildir. “Pidgin”dən fərqli olaraq kreol dil iki və ya daha çox sosial qrupun kommunikasiyasına xidmət edən tam bir dildir və sosial qrupdakı yeni doğulan uşaqlar tərəfindən doğma dil kimi mənimsənilir, beləliklə zamanla doğma dil daşıyıcılarına malik olur. Kreol dillər öz lüğət tərkibinə və qrammatik sistemə malik olur. Hal-hazırda kreol dillərin sayı ilə bağlı dəqiq məlumat yoxdur. Lakin təbii ki, dünyanın hər yerində kreol dillər vardır. 1500- ci ildən bəri təqribən 100-ə yaxın kreol dil formalaşmışdır. Bunların böyük əksəriyyəti isə avropa dillərinin əsasında böyük kəşflərin, Atlantik qul ticarətinin sayəsində yaranmışdır. Belə ki, ticarətçilər başqa ərazilərdən olan şəxslərlə ünsiyyəti təmin edən dilə ehtiyac duyurlar və bununla da yeni kreol dillər formalaşmış olur. Hətta bəzi mənbələr ingilis dilini kreol dil kimi təqdim edir. Ümumilikdə isə, 10 milyon doğma dil daşıyıcısı ilə ən çox dil daşıyıcısı olan kreol dil Hayitian hesab olunur. Lakin kreolu adi dildən fərqləndirən bir neçə cəhət də vardır. Bunlar özünü morfologiyada, tək hecalı sözlərin əksikliyinə, semantik cəhətdən məntiqi olamayan söz yaratmada göstərir.

Bundan əlavə iki dil arasında yaxınlaşma da müşahidə olunan digər hallardan biridir. Bu zaman bu dillər bir çox aspektdən ortaq xüsusiyyətlərə malik olurlar. Bir başqa halda isə dil dəyişməsi ortaya çıxır və bir növ kod keçidi baş verir. Bütün bu proseslərin getmədiyi anda isə dillərdən biri ölür və fərdlərin yekdil şəkildə yalnız bir dili seçmələri nəticəsində digər dilin doğma dil daşıyıcısı qalmır və nəticədə dil ölür.

Dilin prestijə malik olmasını göstərən bir neçə faktorlar vardır. Bunlar yüksək, zəngin bədii irs, beynəlxalq qəbullanma və eləcə də dil daşıyıcılarının özlərinin prestijidir. Bunların daha çoxuna malik olan dil daha yüksək prestijli hesab edildiyi halda, bunların az qisminə malik olanlar az prestijli dillər və yaxud dillər sayılırlar. Sosial qrupun dilinin prestiji bir növ qrupun özünün prestiji ilə ölçülür. Məsələn, Walt Walframa görə Amerika Birləşmiş Ştatlarında aşağı prestijli qrupların yüksək prestijli dilə sahibləndiklərində söhbət belə gedə bilməz. Təbii ki, bu yeganə yanaşma deyildir.

Standart olmayan dialektlər adətən aşağı prestijli hesab olunurlar. Lakin buna baxmayaraq, bəzi situasiyalarda bu dialektlər gizli prestiji özlərində saxlayırlar. Farid

Abu- Haidar yuxarıda qeyd etdiyimiz amerikan dilçisi Labov Williamın paradoksuna oxşar fikir səsləndirmiş və bir neçə tədqiqat işləri ilə fikirlərini əsaslandırmağa çalışmışdır.[35, 302] Ərəb dilçisinə görə Ərəb dilini bağdat variantında qadınlar kişilərdən daha çox prestijə meyillidirlər. Təbii ki, əks fikri dəstəkləyən tədqiqat işlərinə də rast gələ bilərik, xüsususilə qadın və kişi bərabərliyinin kəskin pozulduğu icmalarda.

Dil və onun prestijli variantlarının özünü göstərdiyi ən bariz nümunə dioqlasiyadır. Dioqlasiya dil variantlarının prestijli formalarının seçilməsinin kontesktən asılı olaraq fərqləndirilməsidir. Məsələn, qəzet, ədəbiyyat, təhsil mərkəzləri, dini mərasim, televiziya və radioda yüksək prestijə malik formalar işləndiyi halda, gündəlik məişət həyatında belə seçim olmur. Yenə də, hər iki formada sərbəst şəkildə istifadə olunur, həmişə dediyimiz qaydaya əməl edilmir, sadəcə əksəriyyətdən söhbət gedə bilər, tam kütlədən deyil.

Dilin prestiji zaman keçdikcə dəyişə bilər və bu dəyişmə fərqli bir neçə prosesi cəlb edir ki, bunlardan biri də regionallaşmadır. Məsələn, orta əsrlərdə, Latın dilinin müxtəlif ölkələrdə (İtaliya, Fransa, İspaniya, Portuqaliya və digər katolik ölkələri) müxtəlif formalarından istifadə olunurdu. Bu formaları fərqləndirən xüsusiyyətlər isə istər tələffüzdə, istər lüğət tərkibində, istərsə də qrammatik strukturunda özünü göstərirdi .

Prestijli dialekt o dialektdir ki, yüksək siyasi, mədəni, eləcə də iqtisadi gücü olan sosial qrup tərəfindən işlədilir. Təbii ki, onlar ali təhsillidir və yaxşı iş imkanlarına malik olur. Lakin bu o demək deyil ki, bu dialektdə danışmayan hər kəs kasıbdır. Mədəni dəyərlər də əsas kimi götürülən faktorlardandır. Prestij dialektlərə nümunə olaraq, standart mandarin, fransız dilinin paris qolunu verə bilərik. Bu dialektlər əksərən şəhər mərkəzlərində, xüsusilə də paytaxt şəhərlərdə istifadə olunur. Dilçilər bu qənaətə gəlirlər ki, Amerikada bir prestijli dialekt yoxdur, sayı müəyyən qədər artırmaq olar. Baxmayaraq ki, ingilis dilininin bir neçə variantları prestijə uyğun gəlir, yenə də amerikalılar yalnız tək bir dialekti prestij kimi qəbul etmirlər. Təhsil mərkəzlərində müəllimlər xarici dilləri öyrədərkən yüksək prestijdə danışirlər. Amma

əlbəttə ki, instraktor bu və digər məlumatı auditoriyadanın tərkibindən asılı olaraq hər hansı bir regional dialektdə də çatdıra bilər.

Dialekt linqvistik fenomeni kimi iki fərqli mənada işləyə bilər. Birincisi, o dil variantı kimi, xüsusi bir qrup tərəfindən işlədilir, xüsusilə də, regional nitq tərkibi kimi götürülür, ayrıca etnik qruplara məxsus olur. Dil strukturunu təşkil edən bütün səviyyələrdə göstərdiyi fərqliliklərə görə digərlərindən fərqlənir, lakin ədəbi dildə tam uzaqlaşmır. Digər anlamda dialekt regional və yaxud milli standart dillə əlaqələndirilir, lakin əslində standart dildə törəmir. Yəni, ədəbi dilə yaxın olsa da, müstəqil təşəkkül tapır. Belə olduğu halda, dialekt standart dil hesab edilə bilməz. Sadəcə işlənmə dairəsində asılı olaraq dominantlıq təşkil edə bilər.

Dialekt lüğət tərkibi, qrammatikası, tələffüz qaydalarına görə fərqləndirilir. Müxtəlif institutlar tərəfindən dəstəklənənlər standart dialektlər sayılır. Bu institutlar dövlət təşkilatları, məktəblər, məktəblərdə istifadə olunan dərsliklər, bir neçə ədəbiyyat nümunələri ola bilər. Dialektin qeyri- standart növü isə tam lüğət tərkibinə, qrammatik sistemə, fonologiyasına malik olmasına baxmayaraq, yuxarıda qeyd etdiyimiz təşkilatlar tərəfindən dəstəklənmədiyinə görə standart hesab olunmur.

Dilin prestijindən bəhs edərkən diqqəti çəkən maraqlı cəhətlərdən biri kod keçididir. Belə ki, bir dildən digər dilə keçidin səbəbi əksər zamanlarda dilin prestiji ilə əlaqələndirilir. İnsanlar ünsiyyətdə olarkən bir neçə dildə danışa bildiklərinə baxmayaraq, yüksək statuslu dildə danışmağı daha üstün tuturlar.

Lakin kod keçidə səbəb kimi həmişə bütün hallarda bunu göstərə bilmərik. Belə ki, əksər hallarda bir dildən digərinə keçid bir insanın o dillərə olan münasibətindən asılı olmayaraq baş verir. Yəni dil keçidi dilə münasibətdən ötə olan bir neçə səbəblərlə əlaqələndirilir ki, biz buraya insanların bir neçə dili bilmələrinə baxmayaraq, onlardan birində özünü daha yaxşı ifadə etməsini, həmsöhbətinin onu daha yaxşı başa düşməsi üçün edilən keçidi, fərqli insan qrupları ilə olan ünsiyyətini, mütəmadi istifadə nəticəsində dildə olan vərdişlilik halını, vəziyyətin tələbinə uyğun olaraq başqa bir dilə keçidi və digər çoxlu sayda səbəbləri aid edə bilərik. Təbii ki, bu səbəblər sadəcə kağız üzərində yazılmış və yaxud dildən dilə ötürülmüş deyildir, bunları üzə çıxaran nümunələr var ki, elmi dissertasiyanın praktik hissəsində bu

nümunələrə lazımi qədər yer vermişdir. Bununla bağlı növbəti fəsildə daha geniş məlumat verəcək və kod keçidə səbəbin əslində heç də dilin prestiji ilə bağlı olmadığına dair çoxlu sayda nümunələr verəcəyik.

III FƏSİL. İŞGÜZAR MÜHİTDƏ AZƏRBAYCAN DİLLİ FƏRDLƏRİN DİL DAVRANIŞININ TƏHLİLİ

3.1 Dil-özünüdərk qarşılıqlı əlaqəsinin təzahürləri

Biz dildən istifadə edərkən, sosial arxa fona malik olan fərdlər kimi özümüzü göstəririk. [18, s6] Tarixi fon dedikdə biz hər hansı bir sosial qrupa olan üzvlüyümüzü nəzərdə tuturuq. Bu qrupda biz ən başdan qadın və yaxud kişi kimi doğruluruq, sonradan kasıb və yaxud zəngin olduğumuza görə fərqlənirik. Dinlərimiz də fərqlənir; müsəlman, xristian, yəhudi və digər dinlərin sitayiş olunduğu ailələrdə doğruluruq. Eləcə də hansı coğrafi regionda doğduğumuz da bizə fərqli milli mənsubluq qatır. Bəzilərimiz çinli, bəzilərimiz afrikalı, bəzilərimiz amerikan olaraq dünyaya göz açırıq. Bütün bu müxtəliflik bizə fərqli kimliklər qatır. Böyüdüyümüz zaman təhsil aldığımız məkan, qatıldığımız təşkilatlar, qoşulduğumuz sosial qruplar, iş yerimiz də fərqlənir. Bunlar bir qrup insanla ortaq olduğu halda, böyük qisimlə münasibətdə ayrıcalıq təşkil edir. Hər bir məkanda göstərdiyimiz rollar da fərqlənir. Ailədə biz valideyn, bacı, qardaş, ər, arvad rollarını oynadığımız halda, iş yerində rəhbər, işçi, köməkçi, iş yoldaşı vəzifələrini yerinə yetiririk. Hər bir rol bizə imkan yaradır ki, daha geniş əlaqələr qura bilək və münasibətlərimizi daha bir geniş çərçivədə inkişaf etdirək.

Bizim kəşifən, çoxcəhətli kimliyimizin olmasına baxmayaraq, bu kimliklərin hamısı bir-birinə relevant deyil. Dil materiallarının mənası da daxil olmaqla relevantlıq məhz kontekst daxilində dinamik olur. Başqa sözlə desək, müxtəlif kimlikli kommunikativ partnyorlarımızla ünsiyyətdə olarkən, göstərdiyimiz kimlik bilavasitə qoşulduğumuz fəaliyyətdən, məqsədimizdən və qarşımızdakı şəxslərin kimliklərindən asılı olur. Təsəvvür edək ki, biz turist kimi xaricə səyahətə çıxırıq. Səyahət zamanı ünsiyyətə girdiyimiz şəxslərlə münasibətdə yaş, cins kimi kimliklərimizdən öncə milli kimliyimizlə daha çox diqqət çəkmiş olacağıq. (amerikalı, ispaniyalı və yaxud türk) Lakin digər tərəfdən əgər həmin şəxslərlə hər hansı bir seminarda, kursda əlaqəyə girmiş olsaq, sosial rollarımız daha çox

relevantliq daşıyacaq. Sosial kimlikdən danışarkən, Pier Bourdieu-nun “ *habitus*” məfhumuna toxunaq. “Habitus” fərdlərə məxsus səciyyəvi bədən dili, özünəxas davranış modelidir ki, özünü müxtəlif nitq fəaliyyətlərində fərqli şəkildə göstərir. Biz onları sosial təcrübəmizə qatırıq, müəyyən davranışlarımızı digərlərininki ilə əlaqələndiririk. “ Habitus” la sanki biz sosial aktyor rolunu oynayırıq və bu rollar müntəzəm oluraq yenidən konstruksiya olunur. Bu zaman fərdi kimlik sosial fəaliyyəti doğuran faktor kimi deyil, ondan törəyən bir faktor kimi ortaya çıxır.

Dil və kimliyin tədqiqinə dair araşdırmalarda diqqəti çəkən məfhumlardan biri də interaktiv sosiolinqvistikadır, hansı ki, xüsusilə, kontekstual siqnallarla xarakterizə olunur. [20, s253] Kontekstual siqnallar özündə leksik, sintaktik, praqmatik, paralinqvistik kimi nitqin formalarını cəmləşdirir. Bu siqnallar danışanlara kömək edir ki, onlar kontekstual presuppozisiyanı müəyyənləşdirə bilsinlər. Siqnallar qarşılıqlı anlaşmanı təmin edir və səhv anlaşılma o zaman baş verir ki, danışanlar siqnallar haqqında ortaq fikirlərə malik olmurlar.

Digər bir klassifikasiyaya əsasən, şəxsi kimliyin 3 fundamental tipini ayırd edə bilərik: [18, s3]

- Real insanlardan olan bir nəfər və onların bədii obrazları
- Şəxsin özü və başqalarıyla olan şəxs
- Fərdlər və qruplar

Hər birində olan fərqliliklərə baxmayaraq, bu fərqliliklərin hansı cəhətlərinə görə 6 analitik kateqoriyanı yaratması heç də göründüyü kimi aydın deyil. Real və uydurma fərdlərin fərqləndirilməsi asand deyildir.Əgər biz bioqrafik cəhətdən onları analiz etsək, hansının real, hansının uydurma olduğunu müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkərik. Real fərdlər bəzən saxta kimliklərdə rola girə bilirlər, ki bu şəxslərin iş müraciət üçün nəzərdə tutduğu CV – lərində boş vaxtını necə dəyərləndirmələrinə dair verdiyi məlumatda bunu sezə bilərik. Təbii ki, biz deyə bilmərik ki, onlar bunu bilərəkdən edirlər və yaxud hər hansı bir şəxsin gözləntilərini doldurmağa çalışırlar. Hətta biz deyə bilərik ki, uydurma kimliklər əsil kimliklərdən daha real belə görünə bilər. [18 s 4] Özünüdərk tədqiqatlarda geniş müzakirə olunan rola malikdir. Ən çox diqqət mərkəzində olan məsələ isə insanların özləri üçün formalaşdırdığı kimlik və

başqaları üçün yaratdığı kimlik arasında olan əlaqədir. Belə ki, ilk baxışda bir fərq ortaya çıxmır, kimlik kimlikdir. Lakin status baxımından nəzərdən keçirsək, şübhəsiz ki, onlar arasındakı fərq olduqca əhəmiyyətlidir.

Fərdi özünüdərək və qrup özünüdərki (milliyət və yaxud şəhər, irq və yaxud etnik mənsubluq, cins ayrımı, din və yaxud xırda dini icmalar, məktəb və yaxud klub, şirkət və yaxud ixtisas, hər hansı bir sosial qrup) bu əhəmiyyətli fərqlə ən bariz nümunədir. Qrup və fərdi özünüdərək adlanma baxımından daha aydın şəkildə funksiyalanır. Məsələn, “Amerikan” və yaxud “qadın” adları normalda fikirləşdiyimizdən fərqli anlam təşkil edir. Xüsusi isimlər bir vaxtlar fərqli anlamda işləndiyi halda, sonradan ayrı-ayrı fərdləri adlandıra bilər. Adların mənə cəhətdən belə yüksəldilməsi əlbəttə ki, mədəniyyətdən mədəniyyətə fərqlənir. “Amerikan” sadəcə müəyyən şəxslərə istinad etmir, eyni zamanda o şəxslər barədə daha önəmli nəyisə ifadə bilir. Yəni biz “amerikalı” birini nəzərdə tutduqda ona səciyyəvi bir “amerikalılığın” xüsusiyyətlərini yükləmiş oluruq və bu millətə məxsus tipik cəhətləri onda axtarmağa başlayırıq. “Con” isə valideynləri tərəfindən seçilərək uşağa verilmiş addır. Beləliklə, semantik səviyyədə qrup və fərdi özünü-dərək arasındakı fərq olduqca müərkəbdir. Fərdin kimliyi müxtəlif qrup kimliklərinin bir hissəsi kimi öz təşkilini tapır. [18, s 281]

Bu fərdi “adlanma” başlığı altında hər nə qədər qrup özünü- dərkinə aid etsək də, daha geniş anlamlı ifadələr də seçə bilərik. Misal üçün, “*işarələyən*” termini də istifadə edə bilərik. Bu öz əksini Ferdinand de Sössür tərəfindən irəli sürülmüş “*lingvistik işarə*” modelində tapır. Bu model işarələyən və işarələnənin birləşməsindən ortaya çıxır. Lakin bu məsələdə də bir çox ziddiyyətlər özünü göstərir, məsələn, “İtalyan” işarələyən, onu aid etdiyimiz ayrıca bir millət isə işarələnəndir, yəni işarələnən real xarakter daşıyır, bu isə ziddiyətli bir durum yaratmış olur.

Qrup özünüdərək fərdi özünüdərkdən daha abstraktdır. “Azərbaycanlılıq” bu milliyyətə aid olan ayrı-ayrı fərdləri ifadə etmir, daha çox mücərrəd məhfum kimi ortaya çıxır. Bununla belə, özündə fərdi özünüdərki ehtiva edir.

Beləliklə, fərdi və qrup özünüdərki ilk baxışda asan fərqləndirilə bilən anlayışlar kimi özlərini göstərsələr də, ətraflı fərqləndirmə bir çox tədqiqatları cəlb edir və dilin

müxtəlif səviyyələrində müvafiq yanaşma tələb edir. Hətta aralarındakı fərqdən ziyadə, qarşılıqlı təsiretmə belə ortaya çıxır, əslində qrup özünüdərk fərqləri öznüdə ifadə edir, fərdi özünüdərk də öz növbəsində bu və ya digər qrup özünüdərkinin bir hissəsi olur.

Özünüdərk əslində, istər fərdin, istərsə də qrupun malik olduğu real faktlara əsaslanmır. O bir növ fərqlər və yaxud qrup tərəfindən uydurularaq yaradılır. Özünüdərk insan ruhunda formalaşmır, şəxsin həyatı boyu formalaşır. Bizim “amerikan” və yaxud “ qafqazlı” olmağımız bizim haqqımızdakı təbii bir fakt deyildir. O daha çox valideynlərimizin harda doğulmasından və yaxud dərimizin rəngindən xəbər verə bilər. Misal üçün, biz nə qədər iddia etsək ki, qara dərililiyin, yenə də əslində, amerikalı olduğumuzu gizlədə bilmərik. Biz dərimizin rəngin dəyişsək, çin vətəndaşlığını alsaq da, yenə bunlar qondarma xarakter daşıyacaq.

Özünüdərk həm də çoxtərəfli xarakter daşıyır. Uzağa getmədən buna misal olaraq insanın cəmiyyətdəki fərqli rollarını nümunə göstərə bilərik, uşağ, dost, həyat yoldaşı, valideyn, müəllim, iş yoldaşı və digərləri. Bu rollar təbii ki, kontekstdən kontekstə dəyişə bilər. Digər bir tərəfdən, özünüdərk çox cəhətli olmasına misal olaraq, başqalarının bizim haqqında formalaşdırdığı kimlikdir. Bir qism insan bizi yaxından tanımayana bilər, belə olduğu halda onlar öz versiyalarını irəli sürürlər. Odur ki, bu subyektiv yanaşmalar bizim çox tərəfli kimliklərimizi formalaşdırır. Lakin real olan bir olacaq və bundan yalnız özümüz xəbərdar oluruq və istəmədiyimiz halda başqa kimsə ilə bölüşmürük.

Siqnallar (vurğu, tələffüz, lüğət tərkibi, diskurs nümunələri) fərqlərin hansı diskurs cəmiyyətinə üzv olduğunu müəyyən edir. Onlar bu üzvlükdən, məxsus olduqları qrupun eyni dilindən istifadə etməklə sosial əhəmiyyət və tarixi davamlılıq hissi kimi şəxsi güc və qürur əldə edirlər. Bəs kimin hansı qrupa məxsus olduğunu necə müəyyən etmək olar? B.Malinovski tərəfindən araşdırılmış Trobriyander kimi bircinsli cəmiyyətlərdə, hər bir kəsin ümumi mədəni təcrübəyə və gündəlik üz-üzə qarşılıqlı əlaqələrə əsasən hansı qrupa məxsus olduğunu müəyyən etmək olar, lakin müasir, tarixi cəhətdən mürəkkəb, azad cəmiyyətlərdə hər hansı bir sosial qrupun və

onun üzvlərinin linqvistik və mədəni kimliyinin sərhədlərini müəyyən etmək daha çətinidir. Məsələn, etnik mənsubluğu götürək. Le Paje və Tabouret Kellerin 1982-ci ildəki Belizin olduqca çox qarışıq əhalisi arasında apardığı tədqiqat zamanı aşkar etdilər ki, müxtəlif insanlar müəyyən meyarlara- fiziki xüsusiyyətlərə (saç və dəriyə), ümumi görünüşə, genetik əsilliliyə, milliyətə görə özlərini “ İspan, Kreol, Maya və ya Belizean” kimi müxtəlif xalqlara aid edirlər. Dildən nadir hallarda etnik mənsubluğu müəyyən edən meyar kimi istifadə olunur. [5, 305]

İrqi əsaslanan qrup oxşarlığını müəyyən etmək daha asandır və demək olar ki, eyni Ağ və ya Qara irqin üzvlərinin arasında hələ də çoxlu genetik fərqlər var. Məsələn, 1983- cü ildə Cənubi Afrika hökuməti 690 adamın irqi təsnifatını dəyişdi: Qarışıq rənglilərin üçdə ikisi Ağlar, Qaraların 71-i Qarışıq rənglilər oldu və Ağlar 11-i başqa irqi qruplar arasında yenidən bölündü. Və əlbəttə ki, verilmiş irqi səciyyəvi xüsusiyyətlə dil və ya dildən istifadənin arasında heç bir zəruri əlaqə yoxdur. Regional oxşarlıq eyni dərəcədə mübahisəlidir.

1984- cü ilin fevral ayında “ London Times” da verilən məlumatda bildirilirdi ki, Sovet kitabı olan “Dünyanın əhalisi” kitabında iddia edilirdi ki, Fransanın əhalisi “ Fransızlardan, Alzas sakinlərindən, Hollandlardan, Yəhudilərdən, Ermənilərdən, Basklardan, Bretonlardan, Kataloniyalılardan, Qaraçılardan və başqalarından ibarətdir”. Fransız kommunist lideri Corc Marşes isə bu faktla qəti razılaşmadı: “ O, dedi ki, bizmi üçün fransız milliyətinin hər kişisi və qadını fransızdır. Fransa çoxmillətli dövlət deyil. O, bir millətdir, uzun bir tarixin məhsuludur”. [5, 305]

Hər hansı bir dildə mövcud olan inama, mədəni uyumluluğa baxmayaraq, insanlar bir çoxlarının başqaları ilə uzunmüddətli dialoq apardığı zaman deyil, onlarla müəyyən fikir ayrılıqları, mübahisələr zamanı da dəyişməyə meyilli olduqlarını güman edirlər. Məsələn, hər hansı bir mühacirin öz ölkəsi ilə əlaqədar- sosial sinfinə, siyasi baxışına və ya iqtisadi vəziyyətinə aid düşüncəsi, Türk və ya müsəlman olması kimi halların onun vətənpərvərliyi və ya dini ilə əlaqədar olduğu yeni ölkədə digərləri tərəfindən açıq- aydın görünür. Lakin sonralar uyğun olaraq onun şəxsi düşüncəsi və yaxud mədəni kimiliyi dəyişə bilər.

“Köhnə ölkə”yə vətən həsrətinə görə, Benedikt Andersonun “ uzun məsafədən millətçilik” adlandırdığı kimi o, türklərdən daha çox türk olmağa meyilli ola bilər. onun danışdığı türk dili bir neçə ildən sonra bugün Ankara küçələrində danışılan türk dilindən bir qədər fərqli, mənsub olduğu cəmiyyət isə bugünkü faktiki Türkiyədən daha çox “təssəvvür edilə bilən cəmiyyət” ola bilər.

Dünyada insanların əksəriyyəti çoxdilli və ya eyni dilin müxtəlif variantlarının mövcud olduğu cəmiyyətlərdə yaşayırlar və bir-birlərinə qarşılıqlı təsir edirlər. Məsələn, Latin Amerikalılar Los-Ancelesdə, Pakistanlılar Londonda, Ərəblər Parisdə və s. Bununla yanaşı, Nyu- Yorkda və ya Atlantda Qara Amerikalılar mövzudan, vəziyyətdən və s. Asılı olaraq , bir- biriləri ilə ünsiyyət saxlamaq üçün müəyyən bir yol seçirlər. Tez- tez etnik ünsiyyət zamanı meydana gələn belə dil çarpazlaşmalarına kod dəyişməsi – yəni bir dil elementinin digəri ilə yer dəyişməsi, onların digər sözlə, cümləyə çevrilməsi, nitqin digər səciyyəvi xüsusiyyətləri aiddir. Dil çarpazlaşması danışanalara ünsiyyət zamanı nəinki münasibət dəyişməyə, həmçinin onları istifadə etdikləri diskurs cəmiyyətlərinə olan həmrəyliyi nümayiş etdirməyə və onların hansı cəmiyyətə mənsub olduqlarını anlamağa imkan verir. Dil çarpazlaşması ilə söhbət edənlər mədəniyyətin oxşarlığını nümayiş etdirirlər. (Fikrət Cahangirov, 2014)

Dil daşıyıcıları adətən kommunikasiya zamanı geniş seçim imkanına malik olurlar. Bu seçimlər leksik, pragmatik, sintaktik, sosio- pragmatik, diskurs və s. səviyyəsində ola bilər və onların seçimi şüurlu və yaxud şüursuz ola bilər.(...) Sosiolinqvstikada bu hal dil çarpazlaşması və yaxud kod dəyişməsi adlanır və ilk dəfə bu terminlər Rampton tərəfindən istifadə olunmuşdur. Çarpazlaşmanın bir çox funksiyası vardır ki, Rampton bunlardan 7 örnəyi xüsusi vurğulamışdır. [Ben Rampton, 1995, s 485]

- Interaktiv pozulma, anlaşılmazlıq zamanı
- Ritual sui- istifadə
- Açıq danışıqlarda, şəxsin ünsiyyətdə mədəni normaları pozduğu zaman
- Həmsöhbətlərin sosial kimliklərinin qeyri- müəyyən olduğu zaman
- Oyunlarda (şərtində sərbəstlik verilmiş olanlarda)
- İncəsəntin hər hansı bir növündə performans sərgiləyərkən

- Cinsə görə fərqli taktikaların seçildiyi kontekstlərdə

3.2 Kod keçidi

Kod keçidi istər dilçilik, istərsə də dilçiliklə əlaqədar digər sahələrdə geniş müzakirə olunan bir termindir. 2005- ci ildə qeydə alınmış statistikaya görə dilçiliyin hər qolunda 1800 dən çox məqalə bu mövzuyla əlaqədar çap edilmişdir. Bu geniş müzakirələrə baxmayaraq hələ də, bu terminin universal tərfi verilməmişdir. Təbii ki, bunun başlıca səbəbi dilçilərlə yanaşı, psixoloqların, sosiolinqvstiklərin də apardıqları tədqiqatlardır.

Belə ki, kod keçidi iki və yaxud ikidən çox dilin cəlb olunduğu situasiyalarda özünü göstərir və bu kimi hallarda bir dildən digərinə keçid kimi xarakterizə olunur. İnsanlar müxtəlif səbəblərlə bağlı eyni söhbət daxilində fərqli dildən istifadə edirlər və bu istifadə tam və ya natamam hal daşıyır. Yəni, tam keçid bir dildən tamamilə digər keçid edilməsi və dillərdən heç birinin elementlərinin digərində istifadə edilməməsidir. Natamam keçid isə adından da göründüyü kimi söhbət daxilində hər iki və hətta üç dilin ünsürlərinin istifadə edilməsidir. Təbii ki, kod keçidi edən şəxslər bir dildən çox dil bilən şəxslərdir ki, bu şəxslər başda mühit və həmsöhbətin təsiri olmaqla bir dildən digərinə keçid edirlər. Bəs kod keçidinə stimül verən amillər hansılardır?

Səbəblər sırasından biri beynin şüursuz şəkildə bunu etməsidir, yəni insan öncədən niyyəti olmadığı təqdirdə, bunu anlamadan kod keçidini edir. Məsələn, valideynləri Yaponiyadan olan Liza Okamoto Los- Anclesdə böyüdüb boya- başa çatdırılmışdır. Tez- tez valideynlərinin doğma vətəninə səfər edən Liza bir gün yenidən Yaponiyaya gedir və qorxulu hekayələrə marağı olan dostu ilə birlikdə uzun müddət öncə tərki edilmiş labirintə getməyi qərara alır. Belə ki, labirint haqqında çoxlu əfsanələr olduğunu və orada ruhların peyda olduğunu bilsə də Liza rəfiqsənin təkidilə ora getməyi bacarır.. Labirintdə olarkən rəfiqələr qorxmağa başlayırlar, bu zaman bütün söhbətlərini yaponca edən Liza qorxusunu dilə gətirərkən, bunu ingiliscə edir. Beləliklə o, situasiyanın təsiri ilə kod keçidini edir. Bu halda biz hər iki

dili doğma dili kimi bilən Lizanın əslində ingilis dilinə olan meylinin şahidi oluruq, belə ki, o qorxu anında məhz bu dildə hisslərini ifadə edir.

Kod keçidə səbəb olan digər səbəb isə həmsöhbətlərin bir- birinə ayaq uydurmasıdır. Belə ki, biz istər bilərəkdən, istərsə də bilməyərək ətrafımızdakılara uyum göstərməyə çalışırıq. Bu həm effektiv, həm də təhlükəli xarakter daşıya bilər. Bununla biz söhbət əsnasında çoxluğa tabe olur və onlarla ünsiyyətə girmək üçün onların istifadə etdiyi dildən istifadə etməli oluruq. Məsələn, İspaniyalı tələbə azərbaycan dilli tələbələrlə ünsiyyəti zamanı ortaq dil olaraq ingilis dilindən istifadə edir. Buna səbəb əksər tələbələrin xarici dil olaraq ingilis dili bilməsidir.

Bəzən kod keçidə səbəb olan amil daha çox şəxsi xarakter daşıyır. Məsələn, iki nəfər şəxs bilərəkdən üçüncü şəxsin onları başa düşə bilməyəcəyini güman edərək, başqa dildən istifadə edirlər, söhbətin mövzusu ya həmin şəxs üçün sirrdir, ya da söhbət elə məhz həmin şəxs haqqındadır.

İki və ya daha artıq dil bilən insanlarda təbii ki, dillərin birinə daha çox meyillilik olur. Buna səbəb onların o dildə özlərini daha aydın ifadə etmələri və daha səlis danışaraq fikir yürüdə bilmək bacarıqlarına malik olmalarıdır. Məsələn, ana dili Azərbaycan dili olan iki qrup götürək, qruplardan biri məktəbdə Azərbaycan dilində, digəri isə rus dilində təhsil almışdır. Hər iki qrupun universitetdə təhsil aldığı sahə ingilis dili müəllimliyi. Bu halda, hər iki qrup azərbaycan dilini bilsə də, rus bölməsinin tələbələri rus dilli müəllimindən dərs almağı üstün tuturlar, çünki uşaqlıqdan məhz bu dildə oxumuş, tədris almışlar. Bu dildə fikir yürütmək onlar üçün daha asandır.

Kod keçidin aşağıdakı funksiyaları vardır:

- Həmsöhbətlərin bildikləri dillərdən birində daha çox səriştəli olması
- Daha çox diqqət cəlb etmək
- Öz kimliyini ortaya qoymaq
- Dillərdən birinə olan mənfi münasibət
- Hər hansı bir mövzunun bir dildə daha yaxşı anlaşılması (buna zarafatları nümunə göstərə bilərik)

Kod keçidi özünü

- Cümlə səviyyəsində
- Cümlədən kənar, ekstra- linqvistik mühitdə
- Söz səviyyəsində göstərə bilər. [7, s 2]

Cümlə səviyyəsində kod keçidi budaq və baş cümlənin fərqli dillərdə qurulmasıdır. Cümlədən kənar keçid isə bütöv diskursda özünü göstərir və demək olar ki, bir dildən digərinə tam keçiddir. Nəhayət söz səviyyəsində olan keçidə nümunə olaraq, biz danışıq zamanı başqa dilə məxsus lüğətdə sözlərin seçilib istifadə edilməsidir.

Dil keçidindən danışarkən, diqqəti cəlb edən məfhumlardan biri də “ Anti-dillər” dir. Anti- dil anlayışı kiçik qrupun özünü başqalarından fərqləndirmək üçün, xüsusi bir dildən və yaxud koddan istifadə etdiyi zaman ortaya çıxır. *Halliday-in* anlamında bu dillər məqsədli şəkildə yaradılır və çoxu zaman anti- cəmiyyət termini ilə paralel şəkildə işlədilir. Məsələn, “ *Nadsat*” Burgessin 1962-ci ildə yazdığı “ *Cloakwork orange*” novelində baş qəhrəmanın danışdığı uydurma dildir.(...) Nadsat ingilis və rus dillərinin qarışığından yaradılmışdır. Anti- dillər yaranma məqsədi özünü müdafiə və yaxud uzun müddət davamlılıq göstərmək xarakteri daşıyır və hər hansı güclü sosial qrupa qarşı qoyulur. Hewitt Londonun Cənubunda gənc yeniyetmələr tərəfindən istifadə olunan Qara Kreolu araşdırır. Araşdırma Ağ yeniyetmənin Qara Kreola keçməsinin bir neçə səbəblərini ortaya çıxarır. Bu araşdırma dil keçidi ilə bağlı metodologiyaların ən böyüyü hesab olunur.

Şamaşa Sudanda yaşayan evsiz uşaqları təsvir etmək üçün yerli termindir. Sosial cəhətdən evsiz uşaqların təşkil etdiyi bu qrup aşağı səviyyəli hesab olunur, etnik cəhətdən onlar müxtəlif mənşələrdən gəlirlər. Onların əksəriyyəti təhsillərini yarımçıq qoyur və məktəbi bitirməmiş tərk edirlər. Onların özlərinə xas danışıq tərziləri var və bu “ *Randok*” adlanır. Randok bir çox dilçilər tərəfindən “*cavanların gizli dili*” hesab edilir və özünə xas linqvistik xüsusiyyətlərə məxsusdur. Demək olar ki, çox az ədəbi nümunələrə məxsusdur, hansılar ki, əksəriyyətin biliyinə yaddır. Randoka məxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri fərqli söz formalarının istifadə olunmasıdır. Bu dil , xüsusilə də, neologizm və dil boşluqları ilə zəngindir. Bu neologizmləri özləri 3 kateqoriyada yer alır: yeni ixtira olunanlar, yeni leksemlər və dildə mövcud olan

sözlərin yeni mənə çaları qazanmasıdır. Məsələn, masaour- səhv, saxta, kisair talaj_ yaltaqlıq ifadə edən sözlər, farda- yaxın dost, shatit- başqa yerə çıxıb getmək. Morfoloji səviyyədə sözlər suffikslər vasitəsilə dəyişdirilir və yeni formalarda, hətta yeni mənələrdə istifadə olunur. Digər söz yaratma yollarından biri redaplikasiyadır. Məsələn, aku- raku (söhbətin maraqsız olduğunu ifadə edir). Randokun fonoloji sistemi isə məqsədli şəkildə musiqili tona malik səslərin seçimini cəlb edir. Sözlər əsasən bir və yaxud iki hecada birləşirlər. Sintaktik səviyyədə Randok sadə cümlələrlə ifadə olunur, mürəkkəb konstruksiyalar demək olar, çox az hallarda istifadə olunur. Praqmatik səviyyədə dil söhbəti təşkil edən implikaturalarla zəngindir. Nəhayət, diskurs səviyyəsində danışq elə qurulur ki, qrupdakı həmrəylikdən, dəyişiklik üçün olan ümiddən, başqa qruplara qarşı olan dirənişdən xəbər verir. Əlavə olaraq qeyd edək ki, dillə bağlı tədqiqatlarda bir neçə metodlardan istifadə olunub ki, bunlar məlumat toplama və danışanların nitqinin birbaşa müşahidəsidir.

Keçidi həyata keçirənlər müxtəlif təhsilli və sosial fona malik insanların bir qrupudur. Bu qruplar universitet və yaxud məktəb tələbələrini, yazıçıları, jurnalist və müxbirləri (xüsusilə də idman jurnalistləri Randoka keçidə daha çox meyillidirlər), universitet professorlarını, siyasətçiləri, təhsilli bir neçə gənci əhatə edə bilər.

Müşahidələrdən əldə edilən materiallar göstərir ki, dildən dilə keçid heç də asand şəkildə baş tutmur. Bu işdə dəstəkləyici olan, ara mövqeyi tutan xüsusi şəxslər (futbol azarkeşləri, jurnalistlər, bir qrup gənclər qrupu) olur. Vasitəçilər keçidin yayılmasında önəmli rol oynayırlar. Küçə satıcıları da vasitəçilərin önəmli qolunda yer alırlar. Belə ki, onlar istənilən forma danışq tərzini seçməkdə daha çox sərbəstliyə malikdirlər. Bununla bağlı bir qrup küçə ticarətçiləri ilə söhbət aparılıb və onlar bu işdə hansı rolu oynadıqları ilə bağlı sual cavab olunub. Onlar təsdiqləyiblər ki, bəli onlar bazarda bir çox yeni söz formalarını işlədirlər, buna səbə isə bir qondarma dilin qəribə xarakter daşması və musiqili ritmə malik olmasıdır. Hətta onlar sual cavab edilərkən göstərdikləri göstərişliliyə meyillilik də nəzərdən qaçmayıb, keçidi əksər vaxtlarda şüurlu şəkildə, bilərəkdən həyata keçirdikləri belli olub.

Biz kod keçidi ilə bağlı iki işgüzar mühitdə olduq və bir neçə müşahidələr təşkil etdik və işçilərə öncədən hazırlanmış sorğular təqdim etdik. Bu haqqda ətraflı məlumat 3- cü fəslin 3- cü yarım fəslində- praktik hissədə verilmişdir.

3.3. Dil davranışının dilə münasibəti əks etdirmədiyini üzə çıxaran nümunələrin təhlili

Qlobalizmin hakim olduğu müasir dünyada demək olar ki, bütün ölkələrdə ikinci bir xarici dili öyrənmək insanlar üçün (yaşından asılı olmayaraq) ən önəmli hallardan birini almışdır. Ona görə ki, məhz dil insanlara imkan yaradır ki, onlar digər mədəniyyətlərdən olan insanlarla ünsiyyətə girsinlər, iş birliyində olsunlar. Bu gün dünya əhalisinin böyük bir qismi ingilis dilində danışır və yaxud bu dili öyrənməyə çalışır. Təbii ki, buna səbəb kimi biz ona olan xüsusi sevgini və yaxud diqqəti göstərə bilmərik. Belə ki, hər hansı bir şəxsin başqa bir xarici dildə danışması onun ana dilinə olan mənfi münasibətindən doğmur, bu bir növ onu əhatə edən ətraf mühitin, iş birliyində olduğu qrupların tələbidir. Bununla da qarşılıqlı əlaqəyə xidmət edən və ünsiyyəti asandlaşdıran, insanlara bir-birini daha yaxşı başa düşməkdə kömək edən ikinci dil kod keçidini şərtləndirir.

Ölkə Konstitusiyasının 21-ci maddəsində (dövlət dili) qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili - Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir. Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir. Konstitusiyamızın 45-ci maddəsi Ana dilindən istifadə adlanır. Bu maddədə digər millətlərin Azərbaycan dili ilə bərabər inkişafı nəzərdə tutulmuş və qeyd edilmişdir ki, hər kəsin ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır. Hər kəsin istədiyi dildə tərbiyə və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququ vardır. Heç kəs ana dilindən istifadə hüququndan məhrum edilə bilməz. [1, s487]

Müasir dövrümüzdə Azərba Respublikasının müstəqil, zəngin iqtisadi potensiala malik bir dövlət kimi dünyaya inteqrasiyası, beynəlxalq münasibətlərin genişlənilib möhkəmlənməsi, informasiya axını xarici dillərə olan tələbatı zərurətə

çevirmişdir. Bu gün Azərbaycan dünya birliyi ölkələri ilə ictimai həyatın bütün sahələrində səmərəli əməkdaşlıq edən bir ölkədir. Buna görə də onun vətəndaşlarının bir və ya iki xarici dildə ünsiyyət qurmaları, əlaqə saxlamağı bacarmaları vacib faktorlardan birinə çevrilib. Təzibedilnəz haldır ki, respublikamızda xarici dillərin öyrənilməsinə maraq çoxdur, istənilən təhsil müəssəsində xarici dillərin tədris olunduğu fənnlər var və fənnlər məcburi təhsilin tərkib hissəsidir. Hətta bu gün xarici dil fənni ibtidai siniflərdən başlayaraq tədris olunur və orta məktəbdə də davam etdirilir. Ali təhsil müəssələrində isə nəinki dilin özü, hətta bir sıra başqa fənnlər də xarici dillərdə tədris olunur. Bunun üçün həm Azərbaycan, həm də xarici dilli bölmə fəaliyyət göstərir və bir qrup tələbələr seçilərək xarici dilli qruplarda təhsil alırlar. Hətta ölkəmizdə fəaliyyət göstərən ali təhsil ocaqlarının əksəriyyətində tələbə mübadiləsi həyata keçirilir, tələbələr son kurslarda digər bir xarici ölkənin universitetində təhsil almaq imkanı əldə edərək, təhsillərini orada davam etdirirlər. Bunun üçün müxtəlif proqramlar vardır. Məktəb və universitetlərlə yanaşı müxtəlif xarici dilləri öyrədən ayrıca dil mərkəzləri vardır ki, burada istənilən şəxs yaşından asılı olmayaraq ödəniş edərək arzuladıqları dili öyrənmə bilirlər. Müvafiq proqram əsasında həmən dili istər qrammatikası, istərsə də lüğət tərkibi mənimsədilir və hətta onlara imkan yaradılır ki, öyrəndikləri xarici dilin mühitində olsunlar, dinləmə və danışma bacarıqlarını inkişaf etdirə bilsinlər. Bu gün sosial şəbəkələrdə bu cür dil mərkəzlərinin xüsusi səhifələri var və onlar olduqca maraq qazanırlar. Bunun səbəbi təbii ki, heç də həmişə bir dili arzulamaq və yaxud o dilin doğma dil olduğu ölkəsinə baş çəkməkdir. Əksər hallarda səbəblər iş tapmaq, xarici kolleqalarla ünsiyyətə girə bilmək, eləcə də işlə əlaqədar kitabları oxuya bilməkdir. Misal olaraq tibbə aid alman və digər xarici dildə olan kitabları göstərə bilərik ki, bu zaman insanlar hələ universitetdə təhsil alarkən ikinci biri dili öyrənməli olurlar. Bu bir növ onların təhsilinə aid bir tapşırıqdır və gələcəyə doğru atılmış önəmli bir addım kimi qiymətləndirilir.

Rus dilinin mədəniyyətimizdəki rolu tarixdən bəllidir və hal-hazırkı dövrdə bəzi sarpmalar özünü göstərsə də, öz dominantlığını qorumağa çalışır. [2, s78- 81] Belə ki, . Rus dilinin Azərbaycan ərazisində yayılma tarixinə ümumi nəzər saldıqda görürük

ki, bu dönəm təqribən iki əsrlik bir dövrü əhatə edir. Regionda baş verən məlum tarixi hadisələrin nəticəsi olaraq rus dili bu torpaqlarda XIX əsrin əvvəllərindən yayılmağa başlayıb. İlk olaraq 1830-cu illərdə Bakı, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan və sonralar Quba, Ordubad və Zaqatalada rus dilli məktəblər açılıb. Rus dilinin Azərbaycan ərazisində yayılmasının ilk dövrlərindən 1880-ci illərə kimi xalq arasında bu dilə maraq o qədər də güclü deyildi. Lakin bu da danılmaz bir faktdır ki, qeyd olunan dövrdə çar hökuməti heç də dünyəvi məktəblərin açılmasında və xalqın maariflənməsində maraqlı deyildi. Bu isə dil siyasətində özünü göstərirdi. Çünki bu dövrdə rus dili Azərbaycanı öz müstəmləkəsi altında saxlayan bir xalqın dili olmaqdan başqa həm də elm və maarif mütərəqqi ideyaların dili idi. Bu dilin yayılması, özü ilə birgə bu cür mütərəqqi maarifçilik ideyalarını yayması çar Rusiyasına sərf etmirdi. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, məsələ təhsilin hansı dildə verilməsində deyil, ümumiyyətlə təhsil almaqda idi. Çar Rusiyası üçün avam kütləni idarə etmək daha əlverişli idi. Məhz buna görə hakim dairələr nəsihətçilik fikirlərindən uzağa gedə bilməyən orta əsrlər ideologiyasına uyğun təhsilinin verilməsində maraqlı idilər. Lakin eyni zamanda yerli əhali içərisində rus dilli məmurların azlığı, çar Rusiyasını bu dildə məktəblər açmağa vadar etdi. Çarizmin Azərbaycandakı məktəb siyasəti ona məxsus bütün mənfi xüsusiyyətləri ilə birlikdə Rusiyanın milli müstəmləkə siyasətinin bir hissəsi idi. Bununla o, obyektiv olaraq, gələcəkdə Azərbaycan əhalisinin yeni, mütərəqqi yolla təhsil alması üçün zəmin hazırladı. Bu dövr Azərbaycan xalqının maarifçilik tarixində ibtidai rus məktəblərinin təşkili ilə yanaşı, ənənəvi təhsil formalarının inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bu dövrdə eyni zamanda Azərbaycan mütəfəkkirləri tərəfindən rus dilində ilk dəfə olaraq elmi və bədii ədəbiyyat yazılmağa başlanmış, eyni zamanda 1894-cü ildə Bakıda ilk kütləvi milli qiraətxana açılmış ki, burada da rus dilli ədəbiyyat üstünlük təşkil edirdi. XX əsrin 80-90-cı illərdə Bakıda "Kaspi", "Bakinskiye izvestiya", "Baku" və başqa rusdilli qəzetlər nəşr olunurdu. Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən görünür ki, ümumilikdə XIX əsr Azərbaycan ərazisində bütün müsbət və mənfi keyfiyyətləri ilə birlikdə rus dilinin yayılma və təşəkkül tapma dönəmi kimi qiymətləndirilə bilər. Müasir Azərbaycanın ilk müstəqil dövlətçilik nümunəsi olan Azərbaycan Xalq

Cümhuriyyəti Cəlil Məmmədquluzadə kimi mütəfəkkirlərin ictimai düşüncə və mübarizə forması olan azərbaycançılıq ideologiyası üzərində qurulmuşdu. Bu dövrdə Çar Rusiyasının müstəmləkəsindən yenidən azad olmuş gənc dövlətdə azərbaycanlılar və Azərbaycan ərazində yaşayan digər xalqlar arasında artıq kütləvi şəkildə yayılmış rus dilinə qarşı münasibət mənfi deyildi.[2, s 78- 81]

Müasir dövrümüzdə təhsil ocaqlarının böyük əksəriyyətində rus bölmələri fəaliyyət göstərir və hər il müəyyən sayda azərbaycanlı uşaq ilk təhsilini rus dilində başlayır. Bu dil Azərbaycanda yaşayan milli azlıq təşkil edən rus xalqının ana dili kimi öz mövcudluğunu qoruyub saxlayır, yayılır və inkişaf edir; Bu dildə təhsil alan azərbaycanlıların və Azərbaycan ərazisində daimi yaşayan digər xalqların, təhsil və elm dili kimi, elmi və ictimai mühitdə özünüifadə vasitəsi kimi mövcuddur. Bu şəkildə rus dilini millətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi də qiymətləndirmək olar Bu müəyyən say isə rus dilli vətəndaşları, gündəlik məişətdə belə rus dilini istifadə edən ailələri formalaşdırır. Təbii ki, rus dilli fərdlərin artması şirkətlərdə, mağazalarda, müxtəlif xidmətlər göstərən bütün sektorlarda rus dili bilən işçiləri tələb edir ki, müştərilərə maksimum rahatlığı təmin edə bilsinlər. Məhz ondandır ki, demək olar istənilən sektorda rast gədiyimiz iş elanlarında tələb olunanlardan biri də rus dilini bilməkdir. Şəhərin əksər mağaza və restoranlarında rusdilli işçilər fəaliyyət göstərirlər və bəzən həmin işçilər azərbaycan dilində danışan müştərilərlə belə rus dilində ünsiyyət qurmağa çalışır, əks halda ünsiyyətdən qaçırlar. Məsələn, olmuş bir hadisəyə nəzər salaq. Bir xanım gül almaq üçün mağazaya daxil olur və istədiyi gül buketini sifariş edir. Xanım buketin ödənişini etmək üçün kassaya yaxınlaşır.

- Alıcı: Xərcim nə qədər olacaq?
- Satıcı: Vosem manatov
- Alıcı: Zəhmət olmasa, azərbaycanca danışa bilərsiniz?
- Satıcı: gözləyin, pojalysta (sərt şəkildə)

Bu bizim kommersial mərkəzlərdə rastlaşdığımız bir neçə nümunədən sadəcə biridir. Bu cür hallara biz tez- tez rast gəlirik və əlbəttə ki, bu özündə bir neçə sual doğurur. Bu cür situasiyalarda dil hüququyla bağlı məsələlər ortaya çıxır. “Hansı tərəf haqlıdır?”, “Azərbaycanda olduğu halda rus dilində ünsiyyət saxlayan şəxsmi, yoxsa

öz ölkəsində dogma dilində danışan tərəfmi?”, “Bəs azad bir ölkənin vətəndaşı olub da, sərbəst dil seçiminə malik olmaq necə?.” Bu suallar bizim əsas toxunacağımız məsələlər olmasa da, gələcək tədqiqatlar üçün zəmin yaradır.

Müasir dünyamızda bilinqvizm həm sosial və kulturoloji baxımdan önəmli bir hadisə kimi bir çox tədqiqatçıların obyekt kimi həmişə maraq doğuran məsələlərdəndir. Məsələn: Kanadada ingilis və fransız dillərində, İsveçrədə eyni zamanda 4 dildə: alman, fransız, italyan və reteroman dillərində danışan insanlar yaşayır. Birinci halda bilinqvizm, ikinci halda isə polilingvizm hadisəsi ilə üzləşirik. Qədim mənbələrdə “dillər dağı” yaxud “dil topası” adlanan və həqiqətən də , bir-birindən tamamilə fərqlənən dillərin funksionallaşdığı Qafqazın həm təbii sərvətləri, həm də milli və dini özəllikləri ilə çox maraq doğuran bir parçası da Azərbaycandır. Ölkəmizin əsasən şimal-qərb və cənub - şərq regionlarında etnik müxtəliflik olduqca aşkar şəkildə özünü büruzə verir. Azərbaycanda bilinqvizm bütün azsaylı xalqların yaşadığı yaşayış məntəqələrində rast gəlinir, polilingvizm isə hələ rus çariçası Yekaterina dövründə Azərbaycanın bir sıra bölgələrinə kompakt şəkildə köçürülmüş molokan rusların məskunlaşdığı kəndlərin birində -İsmayilli rayonunun İvanovka kəndində mövcuddur. Maraqlı cəhət bundan ibarətdir ki, həmin kəndə köçüb gəlmiş ləzgilər həm öz ana dilləri- ləzgiçəni, həm dövlət dilini-Azərbaycancanı, həm də İvanovka kəndinin əsas sakinlərinin dilini-ruscanı bilirlər. Təbii ki, hər dildən fərqli məqsədlər üçün istifadə edilir. Bilinqvizmin yaranma səbəbləri sırasında siyasi, tarixi, müxtəlif ölkələr və xalqlar arasında iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin gücləndirilməsi aid edilir. Odur ki, Azərbaycan cəmiyyətində müxtəlif millətlər arasında qarşılıqlı etibar və hörmət hissinin formalaşması, dini məsələlərdə dözümlülüyün nümayişi, fərqli mədəniyyətlərin bir-birini tamamlayaraq zənginləşdirilməsi, ölkə və beynəlxalq səviyyəli tədbirlərdə mədəniyyətlərarası dialoqun qurulması və dövlət dili ilə yanaşı azsaylı xalqların milli mənlüyünün sübutu olan ana dillərinin inkişaf etdirilməsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müasir dövrümüzdə ingilis dili siyasi danışıqlar və biznes dilinə çevrilib. Əsas elmi və tibbi araşdırmalar da ingilis dilində aparılır. Beynəlxalq razılaşmalara əsasən, təyyarələrdə işləyən bələdçilər ingilis dilini bilməlidirlər. Cənubi Amerika və Avropa

məktəblərində ən çox tədris olunan dil ingilis dilidir. Filippində və Yaponiyada uşaqlar ingilis dilini ən kiçik yaşlarından öyrənməyə başlayırlar. İngilis dili Britaniya, Kanada, Birləşmiş Ştatlar, Avstraliya və Cənubi Afrika daxil olmaqla, yetmiş beşdən çox ölkənin rəsmi dilidir. Müxtəlif dillərin danışıldığı ölkələrdə insanların bir- biri ilə ünsiyyətini təmin etmək üçün çox vaxt ingilis dili rəsmi dövlət kimi çıxış edir. Hindistan buna yaxşı misaldır. İngilis dili 24 müxtəlif dilin hər birində bir milyondan artıq insanın danışdığı ölkədə hamı üçün ümumi dildir. Bəs ingilis dilinin kökü hardan gəlir? Onu bu qədər məşhurlaşdıran nədir? Bu qədər geniş, beynəlxalq səviyyədə vüsət almasının səbəbi nədir? Bu sualları cavablandırmaq üçün Şərqi Avropada Qara dənizdən şimaldakı bölgələrə səfər edəcəyik.

Tədqiqatçılar bu bölgədəki insanların proto-hind- Avropa dilində danışdığını söyləyirlər. Lakin bu dil artıq mövcud deyil, buna görə də onun necə səsləndiyini bilmək mümkün deyildir. Amma Avropa dillərinin çoxunun əsasında məhz proto-hind – Avropa dili durur. Buraya biz qədim yunan, alman, latın dillərini aid edə bilərik. Latın dili danışılacaq dili kimi mövcud olmasa da, ispan, fransız və italyan dillərinin kökləri bu dildən gəlir. Qədim alman dili isə holland, danimarka, alman, isveç və ingilis dilinin formalaşmasına gətirib çıxarmış dillərdən birinin əsasını təşkil edir. İngilis dili bir neçə yüz il bundan öncə Britaniya adasının istilasının nəticəsində yaranmışdır. İlk istililər min beş yüz il bundan öncə anqlar tərəfindən həyata keçirilmişdi. Anqlar ingili kanalını keçən german tayfalarının üzvləri idilər. sonradan Britaniyaya daha iki – sakson və yutlar tayfasının üzvləri də keçdilər. bu tayfalar Britaniyada bir neçə min il yaşayan keltlərlə qarşılaşdılar. Bu qarşılaşmalar nəticəsində keltlərin bir qismi öldü, bir qismi isə qula çevrildi. Bütün bu illər ərzində saksonlar, anqlar və yutların danışdığı dillərin qarışığından qədim ingili dili təşəkkül tapdı. Qədim ingilis dilini başa düşmək çətindir, yalnız bir qrup tədqiqatçı bu dildə olan yazıları oxuya bilir. Bu dövrdən qalan ən önəmli yazı isə “ Beovulf” poemasıdır. Tədqiqatçılar poemanın 7- 8- ci əsrlərə aid olduğunu bildirir. Poemanın müəllifi isə bəlli deyildir.

Təxminən min yüz il bundan öncə Britaniya yenidən hücum mərzu qaldı, bu dəfə hücum keçən şimaldan gələn vikinqlər idi. Onların məqsədi ticarət yollarını

genişləndirmək, gediş- gəlişi asandlaşdırmaq, və yeni qul bazarları tapmaq idi. Demək olar ki, bu məqsədlərinə nail olan vikiqlər bəzi vacib bazarları ələ keçirmişdilər. Sonradan bu bazarlar daha da gücləndirildi və daimi məskunlaşma yerlərinə çevrildi. Müasir ingilis dilində olan bir neçə söz məhz vikinqlərin dövründən gəlir. Məsələn, “sky” (səma), “leg” (ayaq), “egg” (yumurta), “craül” (sürünmək), “lift” (qaldırmaq), “take” (götürmək) kimi sözlər şimal xalqlarının qədim dillərindən gəlir.

1066- ci ildə Britaniya daha bir istilaya məruz qaldı. Tarixdə bu istilalar Norman İşğalları adlanır. Bu istilalara başçılıq edən isə işğalçı Vilyam idi. Normanlar Fransanın şimalından çıxmışdılar, Britaniyanın hökmdarları olmuş və fransız dilində danışmışlar. O dövrdə ali savadlı insanlar fransız dilində, yerli xalq isə qədim ingilis dilində danışdı. Məhz bu səbəbdən qədim ingilis dilindən sözlərin bir qismi fransız dilində keçmişdi. Məsələn, “damage” (zərər, ziyan), “prison” (həbsxana), “marriage” (evlilik) kimi sözlər ingilis dilinə fransız dilindən keçmişdir.

Norman hökmdarlarının istifadə etdiyi fransız dili səkkiz yüz il bundan əvvəl insanların danışdığı ingilis dilinə böyük təsir göstərmişdir. Ekspertlər bu dövrü ingilis dilinin Orta dövrü kimi götürürlər. Orta ingilis dili müasir ingilis dilinə oxşayır, lakin onu başa düşmək çətinidir. O dövrdən bir çox yazılı abidələr qalmışdır. Həmin dövr ingilis ədəbi dilinin ən görkəmli əsərin 1400- cü illərdə Londonda yaşamış Ceffri Çoser tərəfindən yazılmış mənzum “Kenterberri hekayələri” hesab edilir. Beləliklə, müasir ingilis dili məhz orta ingilis dilindən yaranmışdır.

Müasir dünyamızda ingilis dili digər dünya dilləri üzərində imperialist mövqeyə malikdir və hal- hazırda da qlobal şəkildə yayılmağa davam edir. Eləcə də bu dilin istifadə edildiyi cəmiyyətlərdə və mədəniyyətlərdə olan nəzərə çarpacaq inkişaf danılmazdır. Belə ki, dilə iki fərqli münasibət özünü göstərməkdədir: ingilis dilinin sürətli yayılması dünya dilləri üzərində imperialist mövqə formalaşdırır və dünya üzərində olan bütün mədəniyyətlər bununla bağlı həyəcan təbili çalmalıdır. Digər fikirə görə isə, ingilis dilinin sürətli yayılması bir növ o cəmiyyətlərin iqtisadiyyatının, mədəniyyətinin inkişafını da sürətləndirir, yəni bu inkişaf digər inkişaflarla paralellik təşkil edir.

Bu gün ölkəmiz ingilis dilinin öyrənilməsinə görə 70 ölkə sırasında 60- ci yeri tutur. Bu barədə ER EPI qlobal reytingi xəbər verir. Bu danılmazdır ki, bu göstəricinin daha üst pillələrə çıxmaq üzrədir. Bunu bu gün hər addımbaşı fəaliyyət göstərən dil kursları da göstərə bilər. Bu dil mərkəzlərinin sayının artması əlbəttə ki, artan tələbatdan doğur. İngilis dili öyrənən tələbələrə “ Niyə ingili dili öyrənirsiniz?” sualını verdik, cavablar demək olar ki, bir- birinə yaxındır.

- Gələcəkdə daha yaxşı iş imkanı əldə etmək istəyirəm.
- İş tapmaq üçün vacibdir.
- Xaricdə təhsil almaq istəyirəm.
- Xaricdə yaşamaq üçün
- Ətrafımda çox insan bu dildə danışır.
- İngilis dili müəllimi kimi fəaliyyət göstərmək istərdim.

Belə ki, cavablardan da görüldüyü kimi bu dil bir növ insanları parlaq bir gələcəyə aparan yol kimidir. Təbii ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ölkəmiz xaricə inteqrasiya edir və ölkəmizdə fəaliyyət göstərən şirkətlər beynəlxalq olmasa belə xaricə açılmaq istəyir. Bunun üçün onların xarici dil bilən kadrlara ehtiyacı var. Həmçinin, xarici şirkətlərin ölkəmizdə fəaliyyət göstərən filialları da xarici dildə bilən yerli kadrlara üstünlük verirlər. Qlobalizmin hakim olduğu bu dövrdə, əlbəttə ki, bu hal yaxşı xarakter daşıyır, biz ölkə olaraq tanınır və daha çox mənfəət götürməyə çalışırıq ki, bu da dövlətimizi inkişafa doğru aparır, insanların maddi rifah halının yaxşılaşmasına dəstəkçi olur. Lakin digər tərəfdən məsələyə liqnvstik cəhətdən yanaşdıqda isə bu heç də sevindirici deyildir. Ancaq bizim bu fəsildə diqqət yetirməmiş gərəkən məsələ bu deyildir.

Biz burada daha çox praktik yönlü olaraq, mövcud bir neçə işgüzar mühitdən götürülmüş dil nümunələrinin təhlilinə yönələcəyik. Misal üçün, gəlin problemləli vəziyyət yaradan bir nümunəyə diqqət yetirək. Hər iki dilin danışıldığı bir mühitdə bir qrup işçinin hər iki dildə danışa bildiyi halda, digər qrupun dilin birini bilməməsi zaman- zaman anlaşılmazlıqlara gətirib çıxarır. Məsələn, fasilə ərzində B qrup işçilər ingiliscə söhbət edirlər və onların söhbəti bu dildə aparması məqsədli xarakter daşıyır, onlar C qrupu tərəfindən başa düşülmək istəmirlər. Ola bilsin ki, onlar C

qrupun bilməməsi gərəkən bir mövzu ətrafında danışırlar və yaxud elə məhz onların barəsində müzakirə aparırlar. Digər tərəfdən B qrupunun xarici dildə söhbət etmələri məqsədsiz də ola bilər. Qrupun bu dili seçmələrinə səbəb həmin dildə fikirlərini daha yaxşı ifadə etməsidir. Amma təbii ki, kənardan bu məsələyə diqqət fərqli ola bilər, bu kimi hallar nəzakətsizlik kimi qiymətləndirilə bilər. Belə ki, nəzakətlik qaydasına görə şəxslər nahar fasiləsində dünya çempionatından danışsalar belə hər kəsin bildiyi ortaq dili seçməlidirlər. Bu sanki iki həm söhbətin üçüncüsü həmsöhbətin yanında bir- birinin qulağına pıçıldaması kimidir.

Başqa bir situasiyaya nəzər salaraq, bir iş iclasında eyni dilin daşıyıcısı olan direktor və köməkçisi və digər tərəfdə isə xarici dilin daşıyıcısı qonaq iştirak edir. Ortaq dil dingilis dilidir. Söhbət ingiliscə başlayır və söhbətin oratsında direktor və köməkçisi öz dillərində danışmağa başlayırlar. 3-cü şəxs bu zaman məqsədli və yaxud bilməyərəkdən söhbətdən uzaqlaşdırılmış olur. Digər bir nümunədə xarici dil müəlliməsi dil mərkəzində dərscədir, dərscin ortasında o, qapını açaraq menecerdən əlindəki vərəqin 5 kopya etməsini istəyir. Menecer “ Hər iki səhifəsini istəyirsiniz?” deyə soruşduqda, müəllimə “ No, no, only the first page, please” deyə cavab verir. Bu zaman həmsöhbətlərdən biri dil keçidinə əməl etmir. Bu dil keçidinə aid bəsit bir nümunədir.

Ümumiyyətlə, dillər arasındakı keçid bir çox zaman problemlı xarakter daşıyır. Bu problemlə xüsusilə, gün ərzində işi ilə əlaqədar xarici dildə danışan şəxslər üzləşirlər. Belə ki, günün soununda evə gələn zaman hələ də xarici dildə danışır və yaxud sözləri dəyişməkdə çətinlik çəkirlər. Əvvəllər, ana dilində gözəl, səlis nitqə malik olanlar, xarici dildən müntəzəm istifadə nəticəsində bu bacarıqlarının zəiflədiklərini irəli sürürlər.

Ana dili ilə yanaşı ingilis dilinin də müntəzəm istifadə olunduğu bir işgüzar mühitdə belə bir təcrübə apardıq. İşçilərdən ağıllarına gələn ilk müsbət anlamlı bir söz deməklərini istədik və cavablar aşağıdakı kimi idi:

- Həyəcanlı
- Günəş
- Breakfast (səhər yeməyi)

- Luck (uğur)
- Şokolad
- Sleep (yatmaq)
- Happiness (xoşbəxtlik)
- Smile (gülümsəmə)
- Yemək
- Kofe

Bu xarici dillərin tədris olunduğu bir mərkəzin işçiləridir. Mərkəzdə ancaq dərslər xarici dildə aparılır, digər bütün danışıqlar, resepsində əyləşən işçilər bütün söhbətləri ana dilində aparırlar, lakin təbii ki, mühitin təsiri ilə işçilərin nitqində xarici dilin sözlərinə rast gəlinir. Ofisdəki əşyaların əksəriyyəti ingilis dilində adlandırılır:

- Confession box (etiraf qutusu)
- Marker (lövhə üçün qələm)
- Check-up test (yoxlama testi)
- Level (səviyyə)
- Conversation otağı (söhbət otağı)
- Library (kitabxana)
- Board (lövhə)
- Speaking imtahanı (danışiq imtahanı)

Digər bir nümunəyə diqqət yetirək. Dil kursunu idarə edən xanım az öncə etdiyi bir telefon görüşməsini resepsində əyləşən xanımlara danışır:

“Adam öncə mənim kişi olduğumu zənn etdi, lakin sonra redaktə etdi.”

Normal qurulmuş bir cümlədir, lakin “redaktə” günlük istifadə olunan bir söz deyil və xanım hər gün işlərin böyük əksəriyyətini komputer önündə edir və bu normal olaraq onun dilinə də təsir edir, proqramlarla bağlı sözləri normal günlük danışığa daşıyır.

Xanım ingilis, rus və alman dillərini tədris edən kursu idarə edir və təbii ki, çox zaman istər yerli, istərsə də xarici müəllimlərlə, eləcə də müştərilərlə ünsiyyətdə olur. Odur ki, ilk sorğumuzu onunla aparmaq qərarına gəldik. Sorğudan öncə müşahidə apardıq və bir neçə nümunələr əldə etdik və onlara uyğun olaraq suallar qoyduq.

- A: Hansı dilləri bilirsiniz?

- B: İngilis, rus və az miqdarda alman

- A: Ən çox istifadə etdiyiniz dil hansıdır?

- B: Təbii ki, ana dilim.

- A: Bəs, ofisdə?

- B: Əsasən ana dili, lakin xarici müəllimlə və xarici müştəri ilə özüm kontaktda oluram, ona görə də rus və ingilis dilindən də istifadə edirəm.

- A: Nə qədər tez-tez xarici dildə danışırsız?

- B: Demək olar ki, hər gün

- A: Bəs onlar azərbaycan dilini bilmirlər?

- A: Bilirlər, amma mənim ingilis dili bildiyim qədər deyil, buna görə də ünsiyyətin daha uğurlu alınması üçün başqa dildə danışmalı oluruq.

- A: Bu sizin gündəlik ana dilli nitqinizə təsir edir?

- B: Sure, Bəzən lazım olmadığı təqdirdə belə başqa dilə keçid edirəm, düşünürəm ki, dil öyrəşməsidir.

Beləliklə söhbətdən deyə bilərik ki, ilkin olaraq sadəcə işin idarə edilməsi baxımından lazım olan xarici dildə danışmaq, sonradan bir növ vərdiş halına gəlir və fikri ifadə etmək baxımından daha cazib gəlir. Qeyd edək ki, dil kursunda yerli müəllimlər üstünlük təşkil etsələr də, hər yerdə mövcud olmayan ingilis dilini bilən, həm də professional şəkildə danışa bilən şəxslərin mühiti bu dildə danışmağı daha da cazib edir. Məkanda danışmaq klubu da fəaliyyət göstərir, belə ki, dili bilən lakin mühit olmadığına görə istifadə imkanları olmayan şəxslər hər gün bu dərslərə qatılıb müxtəlif mövzular ətrafında söhbət edə bilirlər.

Digər seçdiyimiz işgüzar mühit “Huawei” şirkətidir. “Chinese can do great things” (Çinlilər böyük işlər bacara bilirlər) sloganı ilə telefon, kompyuter, telekommunikasiya cihazlarının satışı, eləcə də təşkili ilə məşğul olan şirkətin bir çox ölkələrdə filialları fəaliyyət göstərir. Ölkəmizdə də fəaliyyət göstərən şirkətin həm xarici, əsasən çinli, həm də yerli azərbaycanlı işçiləri vardır. Odur ki, belə mühitdə təcrübə aparmaq bizim üçün olduqca maraqlı oldu.

İlk öncə resepsində əyləşən xanımla ünsiyyətdə olduğumuz zaman belə qərara gədik ki, biz burada həm azərbaycan, həm ingilis, həm rus, həm də çin dilində danışan işçilərlə ünsiyyətdə ola bilərik. Hər şeydən öncə müvafiq iş üzrə lazımı biliklə yanaşı, iş götürülənlərdən əsas tələblərdən biri ingilis və rus dillərini bilməkləridir. Çünki burada işləyən çindilli işçilərin bəziləri ingilis, bəziləri isə rus dilində danışır. Ümumiyyətlə, xanımla olan danışığımızdan başqa ətrafda yalnız xarici dildə söhbətlər gedirdi. Beləliklə qərara aldığımız ki, yerli işçilərlə sorğu aparacağıq:

- C: Hansı dilləri bilirsiniz?

- D: İngilis və rus

- C: Gün ərzində işdə ən çox istifadə etdiyiniz dil hansıdır?

- D: İngilis dili

- C: Əgər bunu başqa dillərlə müqayisədə faiz nisbəti ilə versəniz necə?

- D: 90 %

- C: Nəyə görə məhz ingilis dili?

- D: Çinli işçilər üstünlük təşkil edir və onlar əsasən ingilis dili bilirlər, bir qismi rus dilində də danışa bilir. Rus dilində danışa bilənlər əvvəl Rusiyadakı filialda çalışanlardır.

- C: Bəs azərbaycanca danışmırsınız,

- D: Çox az hallarda

- C: Azərbaycan dilini bilənlər var?

- D: Var, lakin tam deyil.

- C: Azərbaycana dilini öyrənməyə təşəbbüs edirlərmi?

- D: Edirlər, lakin deməzdim ki, çox, sadəcə maraq üçün

Beləliklə deyə bilərik ki, baxmayaraq ki, şirkətlər bizim ölkədə yerləşir və həmçinin yerli mütəxəssislər burada çalışır, yenə də ingilis dili ən çox istifadə olunur və bunun nəticəsidir ki, bu gün boş iş yerlərinin əksəriyyətində axtarılan işçidən xarici dil bacarığının olması tələb edilir.

İstərdik ki, yazılı şəkildə keçirdiyimiz sorğudan bir neçə nümunəni təqdim edək. Qoyulmuş sual “ Niyə dil keçidini edirsiniz?”.

- Məncə bu vərdəkdir.

- Həm rahat, həm də vərdiş olduğu üçün, amma bəzən dil biliyini inkişaf etdirmək üçün, bəzi sözləri bilərkdən istifadə edirəm ki, sözlər yadımda qalsın
- Bəzən fikrimdəki sözü izah etməkdə çətinlik çəkirəm, ana dilində uyğun söz tapmıram
- Fikrimi daha yaxşı ifadə etmək üçün
- Xarici kanalları çox izləyirik, bunun nəticəsidir
- Günümüzdə texnologiya inkişaf edir və dilimizə yeni sözlər daxil olur.
- Qeyd edək ki, sual şəklində apardığımızı sorğunu başqa istiqamətdə davam etdirdik və bu dəfə eyni şəxslərə variantlar təklif etdik. Təklif etdiyimiz variantlar aşağıdakılardır:
- Rahatdır
- Vərdişdir
- Doğma dildə ekvivalentini tapa bilmirəm
- Ünsiyyətdə olduğum insanlara həmrəylik göstərməyə çalışıram
- Bu məndə ingilis dilli bir gənc siması formalaşdırır

Nəticə olaraq “ Vərdişdir” və “ Doğma dildə ekvivalentini tapa bilmirəm” variantlara bir- birinə yaxın sayda ən çox seçilən variantlar oldular. Ən az sayda seçilən isə “ Bu məndə ingilis dilli bir gəncin simasını formalaşdırır” variantı oldu.

NƏTİCƏ

Dilin ən diqqətçəkən və maralı aspektlərindən biri olan sosiolinqvstika dili sosial kontekstdə öyrənir. Yəni biz dil vasitəsilə özümüzü sosial şəkildə təqdim edirik, kim olduğumuzu, hardan gəldiyimizi, əlaqələrimiz barədə məlumat veririk. Ən maraqlı tərəfi odur ki, insanın danışığına əsaslanaraq, onun kim olduğuna, hansı xarakterik xüsusiyyətləri daşdığına dair mühakimələr apara bilirik. Daha dəqiq desək, sosiolinqvstika dili sosial və mədəni kontekstdə araşdırır. Bu o deməkdir ki, o dilə xüsusi mühitdə, fərqli situasiyalarda yanaşır. Bu zaman cins, irq, mədəni cəhətlər də nəzərə alınır. Məsələn, *slang* qeyri- rəsmi mühitdə bir qrup tərəfindən işlədilən sözlərdir. Xüsusilə də, cavan nəsil tərəfindən istifadə olunan bu sözlər daha çox adi, qeyri- rəsmi söhbətlər üçün nəzərdə tutulur. Bu sözlər məhz xüsusi söhbətlər üçün istifadə edildiyindən sosiolinqvstikanın tədqiqat obyektləri sırasında yer alır.

Sosiolinqvstika fərdin məktəbdəyken və valideynləri ilə birgə olarkən istifadə etdiyi dili, eləcə də göstərdiyi davranış nümunələrini fərqləndirməyi tələb edir. Məsələn, “X” adlı tələbə dostları ilə olarkən çətin olduğunu düşündüyü bir məsələ haqqında “ *bu nədirə belə*” dediyi halda, riyaziyyat dərində başa düşmədiyi bir məsələ barədə “ *olduqca çətinidir*” cümləsini qurur. Eləcə də, qadın və kişilərin istər danışmaq tərzini, istərsə də seçdiyi sözlər fərqlənə bilir, belə ki, qadınlar daha prestijli danışığa önəm verdiyi halda, kişilər hər şeydə olduğu kimi söhbətlərində də sadə dildə danışmağı daha üstün tuturlar. Bundan başqa müxtəlif peşə sahiblərinin belə öz aralarında işlətdikləri sözlər, terminlər fərqlənir, başa düşmək üçün əlavə bilik tələb edir. Beləliklə, sosiolinqvstika təkcə dilə kommunikasiyaya xidmət edən sözləri qurmaq, danışmaq vasitəsi kimi deyil, həm də insanları ayırd etmək, onları sosial qruplara paylama kateqoriyası kimi yanaşır.

Bu gün biz qlobalizmin hakim olduğu bir dövrdə yaşayırıq və təbii ki, bunun nəticəsində insan dili də stabil qalmır və bir çox dəyişikliklərə uğrayır. Dünyadakı əksər cəmiyyətlər çoxdilli xarakter daşıyır. Maddi vəziyyət, güclü iqtisadiyyat, canlılıq, prestij kimi faktorlar belə bir dilin digər dil üzərində dominantlığına gətirib çıxarır və bu da dilə fərqli münasibətlər formalaşdırır. Eyni dildən istifadə edən

şəxslərin hər birinin dilə fərqli münasibəti olur, onlar müxtəlif sosial kontekstlərdə müxtəlif dillərdən istifadə edirlər. Evdə olarkən istifadə etdikləri dialekt, işdə və yaxud təhsil mərkəzində istifadə etdikləri dildən fərqlənir. Təbii ki, dilin fərqli istifadəsi kimi fərqli rollar da ortaya çıxır- evdə ailənin fərdi kimi, universitetdə tələbə kimi və s.

Sosiolinqvstika dilə olan bu münasibətləri fərqləndirir və hər bir dil daşıyıcısının dilə fərqli münasibət formalaşdırdığı qərarına gəlir. Onun öz doğma dilinə və başqalarının dilinə olan münasibəti fərqli xarakter daşıyır. Bu münasibətin formalaşmasında isə bir çox faktorlar ola bilər ki, biz bura yaş, cins, etnik mənsubluq, peşə, maddi durum kimi faktorları aid edirik. Belə ki, fərdin ana dilində və başqa bir xarici dilə olan münasibəti müxtəlif ola bilər (müsbət və yaxud mənfi münasibət). Bir neçə xarici dili bilməsinə baxmayaraq öz ana dilini həmişə ön planda saxlayan şəxslərə, öyrəndiyi xarici dillə lovğalanan, hər fürsətdə bunu göstərməyə çalışan şəxslərə də rast gələ bilərik. Bu halın özünü göstərdiyi məqamlardan biri valideynlərin uşaqla ünsiyyətdə olan zaman üstünlük verdiyi dil seçimində göstərə bilər. Məsələn, bilavasitə şahidi olduğumuz bir məqama nəzər salaq. Bildiyimiz kimi, siyasi durumla əlaqədar olaraq, dilimizdə gündəlik işlədiyimiz sözlərin bir qismi rus dilindədir. Bəzi valideynlər bunu avantaj kimi qəbul etdiyi halda, digərləri çalışırlar ki, bu sözləri doğma dildə olan qarşılıqları ilə əvəz etsinlər.

Elmi dissertasiyada toxunduğumuz digər bir məsələ dilin özünüdərkə olan əlaqəsidir ki, bu əlaqə müxtəlif prizmalardan araşdırıla bilər. Öncəliklə özünüdərkə nə olduğuna və onun hansı formalara malik olduğuna diqqət yetirdik. Belə ki, fərdin özünü- dərkə kontekstdən, onun əhatə edən insanların kimliyindən, olduğu məkandan asılı olaraq dəyişə bilər, o, evdə ailə üzvü, işdə iş yoldaşı, əməkdaş, təhsil ocağında tələbə və digər məkanlarda digər rolları yerinə yetirir. Bunlar bir növ onun sosial mühitdə yerinə yetirdiyi sosial rollardır. Lakin fərdin milli kimliyi də əsas rollarında biridir. O, bir xalqın nümayəndəsi, bir dövlətin vətəndaşı olur və çoxu zaman milli kimlik insanın doğulduğu məkan və yaxud da əksinə həyatının əksər hissəsini yaşadığı məkanla xarakterizə olunmur. Nümunə olaraq, Azərbaycanda doğulub, lakin hələ uşaq yaşlarından Rusiyaya köçən bir şəxs orada nə qədər vaxt

keçirməsindən asılı olmayaraq özünü əsil Azərbaycanlı kimi hiss edə bilər. Tam əksinə olaraq, Azərbaycanda doğulub boya- başa çatmasına baxmayaraq bir şəxs özünü rus kimliyinə malik biri kimi göstərə bilər.

Beləliklə, insanların özünüdərk və yaxud fərqli kimlikləri onların dilində də büruzə verir. Biz insanları danışq tərzinə, danışarkən istifadə etdiyi sözlərə, qrammatik normalara nə qədər əməl edib etmədiyinə müvafiq olaraq onun hansı kimliyə, cəmiyyətdə hansı rolu yerinə yetirdiyinə dair fikir yürüdə bilərik. Təbii ki, bu zaman fikirlərimizin tamamilə doğru və yaxud tamamilə səhv olduğu məqamlar da ola bilər. Buna dair yuxarıda biz bir neçə nümunələr təqdim etdik. Bu nümunələr bir neçə etnik mənsubluğa malik insanları, eləcə də bütöv bir milləti əhatə edir. Əldə etdiyimiz dil nümunələri bizə onu göstərir ki, işgüzar mühitlərdə xarici dilin işlənməsi geniş vüsət almışdır, lakin bu heç də fərdlərin dilə olan şəxsi münasibətindən doğmur. Səbəblər daha çox qlobal xarakter daşıyır, yəni hər hansı bir azərbaycanlının başqa dildə ünsiyyətə daxil olması heç də onun öz dilinə olan az marağından və yaxud dəyəridən irəli gəlmir.

Nəticə olaraq, biz həm də o qərara gəldik ki, həqiqətən də özünüdərk iki cür olur: fərdin özünün özünü- dərk və başqalarının onu dərk etməsi. Bu hər iki özünü- dərkə üst- üstə düşdüüyü və fərqləndiyi məqamlara da rast gədik. Bəzən insanlar sosial həyatda tamam başqa rollara malik olduğunu düşünürlər, özlərini olduğundan daha yüksək bir rolda zənn edirlər. Bəzən isə tam əksinə olaraq onlar rollarını kiçildə bilirlər. Bu özünü- dərk başqalarının da fikri ilə də səsleşdikdə özünüdərk müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir.

Fərqli özünüdərkə malik şəxslər bunu dillərində göstərməyə müvəffəq olurlar, xüsusilə də iki və yaxud daha artıq dil bilənlər. Bu özünü kod keçidi şəklində göstərir. Təbii ki, kod keçidinə təkcə fərdin fərqli özünüdərkə səbəb ola bilməz. Kod keçidi danışanların söhbət edərkən bir dildən digərinə keçid etməsidir. Bu keçid tam və yaxud natamam hal daşıya bilər ki, tam keçid bir dildən digərinə tam keçid olduğu halda, natamam başqa dildən olan sözlərin və yaxud frazların söhbət əsnasında istifadə olunmasıdır. Keçidin səbəbləri də müxtəlifdir. Belə nəticəyə gəldik ki, bir dildən digər bir dilə keçidin səbəblərindən biri həmsöhbətlərin bir- birini başa düşə

bilməməsidir. Bu zaman ortaq dildən istifadə edərək ünsiyyəti təmin edə bilirlər. Başqa bir səbəb olaraq biz, həmsöhbətlərin danışmaq əsnasında lazımi sözləri o dilin lüğət tərkibində tapa bilmədiyi halda digər bir xarici dilin sözlərindən istifadə etməsini göstərdik. Danışanlar çox zaman rahat olduğu dildə danışmağa üstünlük verdiyi halda, bəzən də söhbətin məzmununu söhbətdən kənar şəxsdən gizlətmək məqsədi ilə edirlər. Beləliklə, bununla da deyə bilərik ki, kod keçidi həm bilərəkdən məqsədli şəkildə, həm də şüursuz şəkildə baş verir.

Müasir dövrimizdə insanların böyük əksəriyyəti öz ana dili ilə yanaşı ən azından başqa bir xarici dil bilirlər. Bu bir növ vacib hal almışdır. Xüsusilə də, işləyən insanlar üçün olduqca vacibdir. Qlobalizmin hökm sürdüyü dövrdə ölkəmizdə də xarici dilin öyrənilməsinə çoxlu tələbat var. Bu gün respublikamızda fəaliyyət göstərən istər yerli, istərsə də xarici şirkətlərin işçilərinə verdiyi əsas tələblərdən biri xarici dil bilmələridir. Belə ki, dil bir növ dünyaya açılan qapıdır, bu qapıyla biz dünyaya giriş edirik, inteqrasiya prosesinə qoşulmuş oluruq. Bunun nəticəsidir ki, nəinki gənclər, orta yaşlı şəxslər belə dil öyrənməyə çalışırlar. Hal- hazırda ölkəmizdə ən çox istifadə olunan xarici dillər ingilis və rusdur. Rus dili nəinki xarici dil olaraq, eləcə də tədris dili kimi məktəblərdə öyrədilir. İngilis dilinin isə dünya ölkələrinin demək olar ki, hər birində ən çox öyrənilən dil kimi qiymətləndirə bilərik. Bir növ ölkələr arasında əsas kommunikasiyaya xidmət edən dil kimi, beynəlxalq statusa malikdir. Yuxarıda ingilis dilinin tarixi və istər ana dili kimi, istərsə də xarici dil kimi işlənmə məqamlarına toxunduq. Belə ki, hal- hazırda ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin əksəriyyətində həm ingilis dilli xarici mütəxəssislər, həm də ingilis dilini bilən yerli mütəxəssislər çalışırlar.

Bununla bağlı biz bir neçə ingilis dilli işgüzar mühitdə olduq və praktik nümunələr əldə etdik. Nümunələrə əsasən sorğu təşkil olundu. Əldə edilən nümunələrə və aparılan sorğulara əsasən deyə bilərik ki, ölkəmizdə ingilis dili olduqca məşhurdur və önəmlisi odur ki, daha da çox məşhurlaşmağa davam edir. Hər şeydən öncə buna səbəb respublikamızda geniş vüsət almağa başlayan multikulturalizmi göstərə bilərik. Belə ki, xarici şirkətlər üçün ölkəmizdə rahat şərait və mühit vardır və onlara şirkət daxilində ünsiyyətin qurulması ilə bağlı hər hansı

qadağalar qoyulmur. Ali təhsili başa vuran istər yerli, istərsə də xarici kadrların xarici dil olaraq ingilis dilini bilməsi əslində şirkətlər üçün bir avantajdır. Bununla onlar şirkət daxili ünsiyyət problemini həll edir və bu problemə vaxt itirmir. Nəticədə ana dilinin istifadəsi məhdud hal daşır.

Bu cəhətdən ölkəmizin dünya ölkələri ilə əlaqəsi, onun dünyaya inteqrasiya etməsi, iqtisadiyyatımızın dəstəklənməsi baxımından ürəkaçan olsa da, milli dəyərlər, ana dilimizin mütəmadi istifadəsi, qorunub saxlanması baxımından heç də bir o qədər sevindirici deyildir. Bu rahat mühitin nəticəsidir ki, ölkəmizdə işləyən xarici mütəxəssislər dilimizi öyrənməyə az maraq göstərirlər. Təklif edərdik ki, xarici dilli mühitlərdə dillərin istifadəsi ilə bağlı müəyyən qaydalar toplusu yaradılsın və məcburi şəkildə tətbiq edilsin. Bu gün ölkəmizdə ana dilinin qorunması ilə bağlı bir çox tədbirlər həyata keçirilir. Telekanalların xarici filmləri azərbaycan dilinə dublyaj etdirməsi, kinoteatrlarda altyazıların verilməsi, bir çox xarici televiziya kanallarının yayımının dayandırılması buna nümunədir. Düşünürük ki, bu cür tədbirlər işgüzar mühitdə istifadə olunan dillərlə bağlı da aparılmalıdır.

Əlbəttə ki, bu sadəcə dövlətin öhdəçiliyində olan bir məsələ deyildir. Bəzi şeylər xırdadan böyüyə başlamalı və həmrək şəkildə- hamının iştirakı ilə həyata keçirilməlidir. Misal olaraq, həm yerli, həm də xarici kadrların çalışdığı iş yerlərində ana dilinin istifadəsi ilə bağlı aparılacaq olan mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsində yerli insanların rolu böyükdür. Belə ki, çox sadə bir təklifi irəli sürərək deyə bilərik ki, bu cür işgüzar mühitlərdə rəhbərliyin və kollektivin iştirakı ilə mütəmadi olaraq “Azərbaycan günləri” təşkil olunmalıdır ki, burada əsas ünsiyyət vasitəsi kimi ana dili istifadə olunsun və imkan yaradılsın ki, bu tədbirlərdə xarici mütəxəssislərlə yanaşı onların ailə üzvləri, tanışları da iştirak edə bilsinlər. Bir başqa təklif kimi, yerli işçilərin xaricilərə müəyyən bir qisimdə də olsa ana dilində müraciət etmələrini və yaxud onlara ana dilində bir neçə söz və ya ifadələri öyrətməklərini verə bilərik.

Əlbəttə ki, tolerantlıq bir xalqın məxsus olduğu ən nəcib keyfiyyətlərdən biridir. Lakin fikrimizcə, milli dəyərləri kölgədə qoymamalıdır. Dil də bizim milli dəyərimiz və bizi beynəlxalq müstəviyəyə daşıyacaq qüdrətə malikdir, ona olan hörmət və qayğı,

onu daşımaq, həm də ötürmək bir millət üçün ən vacib vəzifələrədən olmalıdır. Çünki dil bir toplumun malik olduğu ən dəyərli sərvəti, onun keçmişi, həm də gələcəyidir. Dilimizi qorumaq isə bu gün bizim əlimizdədir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan multikulturalizmi: din və dil siyasətinin inkişaf perspektivləri” konfransın materiallar toplusu. Bakı: 2016, 487s.
2. Cavid Əsədov, Müstəqillik illərində Azərbaycanda Rus dilinin inkişafına dövlət qayğısı, “Azərbaycan multikulturalizmi: din və dil siyasətinin inkişaf perspektivləri” konfransın materiallar toplusu”. Bölmə 1, 2016, 78- 81s.
3. Dadaş Əliyev. Folklorumuzda Multikulturalizm və Bilinqvizm, “Azərbaycan multikulturalizmi: din və dil siyasətinin inkişaf perspektivləri” konfransın materiallar toplusu. Bakı, Bölmə 3, 2016 , 182- 186s.
4. F. Yadigar (Veysəlli). Dil, cəmiyyət və siyasət. Bakı, Mütərcim, 2004, 350s
5. Fikrət Cahangirov. Dil və Mədəniyyət. Bakı, Elm və Təhsil: 2014, 305s.

İngilis dilində

6. Allan Bell. The Guidebook to Sociolinguistics. Wiley- Blackwell: 2013, 386p
7. Chad Nilep. Code Switching in Sociocultural in Linguistics. Vol.19, University of Colorado, Boulder: 2006, 22p.
8. Chomsky’s and Skinner’s Theory of Language Acquisition. <https://www.slideshare.net>.
9. David Crystal. The Cambridge Encyclopedia of Language. (2nd edition). Cambridge: Cambridge University Press: 1987, 514p.
10. Disertaion, Zuercher, Kenneth B, Azerbaijani- Russian Code- switching And Code- mixing: Form, And Identity. The University of Texas at Arlington: 2009, 273p.
11. Development of Siberian Indigenous Languages And Cultures in a Changing Russisa, Materials from the International Conference. 2005. Abakan, Republic of Khakasia.
12. Deborah Tannen. You Just Dont Understand: Women and Men in Conversation. William Morrow: 2007, 342p.
13. Edward Stabler. Introduction to Linguistics. Wiley- Blackwell: 2010, 162p.
14. Five Reasons Why People Code- Switch. npr.org.
15. Henna Lemetyinen. Langaage Acquistion, 2012.

16. Hans J. Ladegaard. Language attitudes and sociolinguistic behaviour: Exploring attitude-behaviour relations in language. *Journal of Sociolinguistics*. ISI Journal Citation Reports (ed by Allan Bell), 2000, 214-233p.
17. Humphrey Tonkin. *Language Inclusion and Individual Exclusion: Patterns of Communication in Bilingual and Multilingual Polities*. 2006, 16p.
18. John Joseph. *Language and Identity; National, Ethnic, Religions*. Palgrave Macmillan: 2004, 281p.
19. Jala Garibova. *From Identity to Integrity: the Role of Language in Nation-Building*. *Law and Sciences*, 213- 220p .
20. Jan Blommaert. *The Sociolinguistics of Globalization*. Vol. 32:3, Cambridge University Press: 2011, pp 389- 391.
21. Janet Holmes. *Language Attitude Studies*. *Journal of speech and Hearing research*. Vol 13. Victoria University of Wellington: 1973.
22. James W. Pennebaker. *The Secret life of Pronouns: What our words say about us*. Bloomsbury Press: 2011, p 368.
23. Kathryn A. Woolard. *Language Ideology*, University of California, San Diego, La Jolla, California 92093: 1992, pp235- 249.
24. Miriam Meyerhoff. *Introducing Sociolinguistics*. Routledge. London and New York: 2006, p352.
25. Ofelia Garcia and Harold Schiffman. *Fishmanian Sociolinguistics (1949 to the Present)*. *Language and Society*. Oxford University Press: 2017, p584.
26. Peter Trudgill. *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*. Penguin: 1977, p189.
27. Polly Sterling,. *Identity in Language: An Exploration into the Social Implications of Linguistic Variation*. Texas, A&M university: 2000, pp39- 77.
28. Robert M. Krauss and Chi- Yue Chiu. *Language and Social Behaviour*. US: McGraw- Hill: 1998, pp41- 88.
29. Robin Tolmach Lakoff. *Language and Woman's place: Text and Commentaries*, Oxford University Press: 2004, p320.
30. Ronald Wardhaugh. *An Introduction to Sociolinguistics*. Blackwell: 2006, p426.
31. Reem Bassiouney. *Arabic Sociolinguistics*. Edinburgh University Press, 2009, p379.

32. Tony Woodbury. Defining Documentary Linguistics. Printed in the United Kingdom: 2003, pp34- 51.
33. Tove Skutnabb- Kangas. Robert Phillipson, English Worldwide or Language Ecology. Autumn 1996, pp429- 452.
34. Xiaolan Lei. Sexism in Language. Journal of Language and Linguistics. Vol 5 Number 1 2006, pp87- 94.
35. William Labov, Sharan Ash, Charles Boberg- De Gruyter. The Atlas of North American- English. Mouton de Gruyter. Berlin. New York: 2006, p302.